

АЛГОРИТМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ

Том 1

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
**УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР
ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ І СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ**

**АЛГОРИТМИ ДІЯЛЬНОСТІ
ПРАЦІВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ**

Методичний посібник

ТОМ 1

*За загальною редакцією
В.Г. Панка*

Київ-2019
УНМЦ
практичної психології і соціальної роботи

Авторський колектив 1 тому:

В. М. Горленко (глава 3, 6), І. В. Марухіна (глава 2, 5),
В. Д. Острова (глава 7), В. Г. Панок (глава 1), В. В. Рибалка (глава 8),
Д. Д. Романовська (глава 4), Н. В. Сосновенко (глава 3, 6),
І. І. Ткачук (вступ).

За загальною редакцією доктора психологічних наук,
професора **В. Г. Панка**

*Рекомендовано до друку Вченою радою Українського науко-
во-методичного центру практичної психології і соціальної
роботи (протокол №7 від 24.10.2019 р.)*

Рецензенти:

Байдик В. В. – кандидат психологічних наук, старший викла-
дач кафедри педагогіки і психології Луганського обласного ін-
ституту післядипломної педагогічної освіти;

Лунченко Н. В. – науковий співробітник лабораторії приклад-
ної психології освіти Українського науково-методичного центру
практичної психології і соціальної роботи.

А45 Алгоритми діяльності працівників психологічної служби : Т. 1 /
авт. кол. за заг. ред. В. Г. Панка. Київ : УНМЦ практичної психо-
логії і соціальної роботи, 2019. 138 с.

ISBN 978-617-7118-32-8

ISBN 978-617-7118-33-5

Методичний посібник «Алгоритми діяльності працівників психологічної служби»
розроблено в рамках виконання наукового дослідження «Науково-методичні засади
розроблення та впровадження алгоритмів, циклограм, діагностичних мінімумів діяль-
ності працівників психологічної служби системи освіти» (номер державної реєстрації
0117U000162).

У виданні висвітлено науково-методичні засади розробки алгоритмів діяльності
працівників психологічної служби. Представлені алгоритми можуть бути застосовані
практичними психологами в процесі професійної діяльності. Впровадження алгорит-
мів в діяльність працівників психологічної служби сприятиме стандартизації процесу
надання допомоги учасникам освітнього процесу, зменшать ймовірність похибок чи
помилки і можуть бути основою для створення протоколів.

ISBN 978-617-7118-32-8
ISBN 978-617-7118-33-5

© УНМЦ практичної психології
і соціальної роботи, 2019

ВСТУП	4
1. Науково-методичні засади розробки алгоритмів діяльності працівників психологічної служби	8
2. Психологічний супровід адаптації учнів 1 класу до освітнього процесу в умовах Нової української школи	23
3. Психологічний супровід адаптації учнів 5 класу до освітнього процесу	37
4. Психологічний супровід адаптації учнів 10 класу до освітнього процесу	53
5. Психологічний супровід дітей з особливими освітніми потребами у ЗЗСО	71
6. Алгоритм первинної профілактики насильства в учнівському середовищі	88
7. Алгоритм первинної профілактики алкоголізації підлітків у ЗЗСО	103
8. Алгоритм створення осередку громадянського суспільства у закладі освіти	116

ВСТУП

Реформаційні процеси в освітній галузі, які спрямовані на досягнення відповідності найкращим світовим стандартам, вимагають вдосконалення і розвитку системи психологічного і соціально-педагогічного супроводу діяльності всіх учасників освітнього процесу. Робота працівників психологічної служби передбачає як високий рівень їхніх теоретичних знань, так практичну підготовленість для роботи у закладі освіти. Однак на сьогодні можна констатувати наявність низки проблем у теоретичній і методичній підготовці фахівців. Одним з ефективних шляхів вирішення цих проблем, на думку авторського колективу посібника, є стандартизація існуючих методик і методів роботи та розробка нових на методологічних засадах проектно-технологічного підходу.

Впровадження стандартизованого інструментарію в діяльність психологічної служби зможе забезпечити, по-перше, єдність методичних і технологічних вимог до змісту і результатів роботи працівника психологічної служби, яка визначає цілісність структури психологічної служби у системі освіти, що здійснює свою діяльність у закладах освіти різного типу з різним адміністративним підпорядкуванням; по-друге, високу якість надання психологічних послуг і психологічної допомоги всім учасникам освітнього процесу; по-третє, наближення практики роботи фахівців служби до методичних стандартів професійної діяльності психологів європейських країн; і по-четверте, захист всіх учасників освітнього процесу від некомпетентного здійснення психологічного супроводу.

З метою реалізації зазначених завдань працівниками Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України у 2017-2019 роках підготовлено серію методичних видань.

Перше видання — це «Методичні рекомендації щодо впровадження циклограм діяльності працівників психологічної служби» (<https://lib.iitta.gov.ua/709623/1/%D1%8>

[6%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D0%B3.pdf](https://lib.iitta.gov.ua/709623/1/%D1%86%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D0%B3.pdf)). У виданні висвітлено методичні засади складання циклограм та їх значення у професійній діяльності працівників психологічної служби; розглянуто особливості діяльності фахівців у закладах дошкільної освіти, закладах загальної середньої освіти, професійно-освітніх навчальних закладах та закладах позашкільної освіти; представлено орієнтовні циклограми діяльності практичного психолога та соціального педагога. В основу розроблених циклограм покладено типовий річний цикл діяльності освітнього закладу, таким чином представлені циклограми є основою планування роботи працівника служби на навчальний рік та, одночасно — основою звітності.

Друге видання — методичні рекомендації «Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби» (<http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/713246>). У методичних рекомендаціях висвітлено методичні засади психодіагностичної роботи працівників психологічної служби; розглянуто особливості діагностичної діяльності фахівців у закладах дошкільної освіти, закладах загальної середньої освіти та педагогічними працівниками; представлено перелік діагностичних методик для застосування з різними цільовими аудиторіями в процесі виконання видів роботи, що зазначені у циклограмах.

Наступний логічний крок — це запропонований вашій увазі посібник «Алгоритми діяльності працівників психологічної служби». Представлені у виданні алгоритми сприятимуть стандартизації процесу надання допомоги учасникам освітнього процесу, зменшать ймовірність помилок чи помилок у діяльності недосвідчених психологів і можуть бути використані для створення протоколів діяльності працівника психологічної служби закладу освіти. В основу розробок алгоритмів роботи працівників психологічної служби була покладена структура методичної розробки (програми, методики), що орієнтовно складається з наступних структурних елементів: Назва алгоритму (проекту). Мета, як формулювання бажаного стану об'єкту психологічного практикування.

Завдання, що будуть вирішуватись у процесі досягнення мети та відображати певні стадії та етапи роботи. Цільові групи на які буде спрямована проєктна активність. Проблема або сукупність взаємопов'язаних проблем на вирішення яких спрямовано даний проєкт (алгоритм роботи). Методи, методики, дії, психолого-педагогічні прийоми, що планується застосувати у процесі реалізації алгоритму. Терміни та етапи виконання, проведення. Опис кінцевих результатів – те, що буде одержано в результаті. Критерії і показники ефективності виконання даної програми (проєкту). План реалізації даного проєкту. Співпраця спеціаліста з іншими фахівцями (є обов'язковим елементом). Дані про попередню апробацію проєкту та можливі недоліки або обмеження у застосуванні.

У цьому томі розглянуто науково-методичні засади розробки алгоритмів діяльності працівників психологічної служби та представлено такі алгоритми: психологічний супровід адаптації учнів 1 класу в умовах НУШ до освітнього процесу; психологічний супровід адаптації учнів 5 класу до освітнього процесу; психологічний супровід адаптації учнів 10 класу до освітнього процесу; психологічний супровід дітей з особливими освітніми потребами; первинна соціальна профілактика різних форм насильства в учнівському середовищі; алгоритм первинної профілактики алкоголізації підлітків у ЗЗСО; алгоритм створення осередку громадянського суспільства у закладі освіти.

Другий том містить такі методичні розробки: формування успішності молодшого школяра; формування сприятливого психологічного клімату та конструктивних взаємовідносин в дитячих колективах; психологічний супровід обдарованих дітей; психологічний супровід при підготовці та в процесі проходження ЗНО; психологічний супровід дітей внутрішньо переселених осіб та дітей, що опинилися у складних життєвих обставинах; алгоритм профілактики девіантної поведінки серед дітей та підлітків опираючись на зовнішні і внутрішні ресурси дитини; алгоритм профілактики правопорушень серед учнів.

Варто наголосити, що другий том підготовлено за матеріалами, які були надані працівниками психологічної служби Чернівецької області.

1. НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗРОБКИ АЛГОРИТМІВ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ

Психологічна служба у системі освіти розглядається нами як цілісна ієрархічна структура, що здійснює свою діяльність у закладах освіти різного типу з різним адміністративним підпорядкуванням, але натомість має чітку методичну підпорядкованість, єдину мету і завдання, методи і методики роботи, єдині методичні вимоги [6]. Головною методологічною основою діяльності працівників психологічної служби є ідея психологічного і соціально-педагогічного супроводу діяльності всіх учасників освітнього процесу: освіта, навчання, учіння, виховання, розвиток і саморозвиток. Супровід, як основний смисл діяльності психологічної служби системи освіти, ґрунтується на: теорії індивідуального розвитку особистості в процесі онтогенезу (Л.С. Виготський); теоріях про вікові та індивідуально-психологічні особливості учасників освітнього процесу (індивідуальний, особистісно орієнтований та індивідуальнісний підходи); на теоріях соціальної (життєвої) ситуації розвитку і зоні найближчого розвитку учня (Л. С. Виготський, Г. С. Костюк); на теорії функціонування систем та теоріях управління.

В основу технологій психологічного супроводу учасників освітнього процесу покладено: вікові особливості індивідуального розвитку дітей; типові життєві ситуації учасників освітнього процесу та типові проблеми, які при цьому виникають; структура освітнього процесу у закладі освіти та основні педагогічні вимоги до здійснення цього процесу; врахування специфіки закладу освіти та особливостей учнівського і педагогічного колективів, запитів батьківської громадськості.

Врахування вікових особливостей індивідуального розвитку дітей передбачає розуміння сутності особистості дитини на даному віковому етапі. Передусім це – розуміння особливостей соціальної ситуації розвитку і тих соціаль-

них і педагогічних вимог, які висувуються до особистості дитини. Важливим є врахування провідного виду діяльності: у початковій школі – це учіння, як реалізація соціальної позиції учня; у підлітковому віці (основна школа) – це інтимно-особистісне спілкування; у ранній юності (старша школа) – життєве і професійне самовизначення [2].

Особливу увагу при розробці алгоритмів роботи працівників психологічної служби необхідно звернути на зону найближчого розвитку дитини (Л. С. Виготський), адже глибоке розуміння рівня розвитку потенціальних здібностей здобувачів освіти має стати визначальним у здійсненні психологічного супроводу і реалізації індивідуального підходу до особистості, що розвивається. Як наголошували відомі психологи (Г. О. Балл, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, Ю.І. Машбиць та ін.), допомога дорослого, учіння, системне навчання веде за собою розвиток юної особистості, обумовлює виникнення основних новоутворень конкретного вікового періоду. Адже саме поява новоутворень – здібностей, навичок, компетенцій, рис особистості, у певному віці є свідченням гармонійного розвитку особистості, успішності психолого-педагогічних зусиль і адекватності застосованих методів і технологій навчання, виховання і розвитку.

Успішна реалізація на практиці психологічних технологій неможлива без врахування особливостей життєвої ситуації особистості та визначення життєвих і психологічних проблем, що тут виникають [5]. При цьому, враховуючи загальні закономірності вікового розвитку та єдині педагогічні вимоги до освітнього процесу на різних його етапах, цілком можливо виокремити типові життєві і психологічні проблеми з якими стикаються здобувачі освіти, учнівські і педагогічні колективи. Звідси – існує можливість створення типових алгоритмів роботи працівників психологічної служби для реагування у випадках виникнення типових проблем учасників освітнього процесу. Наприклад: виникнення труднощів в адаптації дитини до нового для неї учнівського колективу; вибір стратегії поведінки підлітка у конфлікті з батьками; адаптація вчителя до нового педагогічного колективу; проблема професійного самовизна-

чення для старшокласників і т.п.

Розробка алгоритмів діяльності працівників психологічної служби передбачає і знання типових життєвих ситуацій учасників освітнього процесу. Наприклад: розлучення батьків; хронічні захворювання, які унеможливають реалізацію потреб у фізичній активності і занятті певними видами спорту; вступ до музичної чи художньої школи; переїзд родини на нове місце проживання і т.п.

Важливим аспектом розробки алгоритмів діяльності є врахування структури освітнього процесу у закладі освіти та основних педагогічних вимог до здійснення цього процесу. Відомо, що існують заклади освіти різних типів, різних рівнів освіти, різного профілю. Відповідно до цього фактично кожен заклад має свою специфіку – режим дня, періодичність канікул і семестрів, змістовне наповнення освіти, профіль освітньої діяльності, різні педагогічні вимоги і стандарти та ін.. Пропоновані алгоритми мають відповідати специфіці закладу освіти та враховувати його особливості. Важливо також при виборі того чи іншого алгоритму до практичного застосування враховувати і контингент учнів, специфіку викладацької діяльності і навіть розташування закладу освіти.

Типовий річний цикл діяльності освітнього закладу було покладено в основу розроблених нами раніше циклограм діяльності працівників психологічної служби [4]. Циклограма є основою планування роботи працівника служби на навчальний рік та, одночасно – основою звітності. З метою якнайповнішого врахування специфіки закладу освіти, особливостей контингенту здобувачів освіти та педагогічної і батьківської громадськості, професійних навичок і умінь самого працівника служби в циклограмі передбачено близько 50% часу для інших видів роботи, які має здійснювати працівник служби. Фактично виходить, що половину робочого часу працівника служби регламентовано циклограмою, а половину – запитам учасників освітнього процесу та його власною ініціативою.

З метою надання науково-методичної допомоги практикуючим спеціалістам було запропоновано діагностичні мінімуми [3] з переліком психодіагностичних методик, за-

стосування яких, на нашу думку, буде доречним у виконанні видів роботи, що зазначені у циклограмах.

Наступним логічним кроком буде розробка алгоритмів (або - технологій) роботи працівників служби. Алгоритми допоможуть стандартизувати процес надання допомоги учасникам освітнього процесу, зменшать ймовірність похибок чи помилок у діяльності недосвідчених психологів, і можуть бути покладені в основу створення протоколів. Розглянемо більш детально сутність і структуру алгоритму та технології, що покладена в його основу.

«Алгоритм, алгорифм (лат. транслітерація імені математика IX ст. Мухамеда бен Муси- аль-Хорезмі) - точно визначена і строго детермінована система послідовних правил дії (програма), призначена для ефективного розв'язання певного класу задач. Визначальні ознаки: детермінованість - строга однозначність, точність і визначеність алгоритмічного припису; дискретність - розчленованість алгоритмічного процесу на окремі елементарні акти, можливість виконання яких не підлягає сумніву; ефективність (результативність) - спрямованість А. на отримання певного результату через скінченне число кроків, кожний з яких фіксує цілком визначений результат; масовість - А. є ефективним методом розв'язання не однієї якоїсь конкретної задачі, а цілого класу однотипних задач...» [7, с. 16].

Отже, алгоритм – це чітка послідовність дій, яка застосовується для розв'язання типових задач. Поняття алгоритму тісно пов'язане з такими поняттями як «метод», «проект» і «технологія».

Метод, на загал, визначається як інструмент, засіб наукового пізнання або практичної діяльності. Він передбачає застосування стандартних прийомів, процедур, чітко узгоджених між собою послідовних дій, що забезпечують отримання результату [7, 8]. При цьому результат може бути непередбачуваний, оскільки метод має відповідати лише умовам у яких він застосовується. Наприклад: метод письмового опитування (анкетування) передбачає виявлення думок, оцінок, ставлень респондентів, тобто їх змісту. При цьому яким саме буде цей зміст метод наперед визначити не може. Адекватність застосування методу

визначається природою явища або процесу до якого застосовується метод. Зокрема, для дослідження уваги зазвичай застосовують коректурну пробу, а для дослідження уваги – проєктивні методи. Нікому з психологів не спаде на думку зробити навпаки. «Філософський енциклопедичний словник» [8; с.157] визначає метод як способи і шлях дослідження, пізнання або практичної діяльності. «Метод є способом побудови і обґрунтування певного знання. Сукупність прийомів та операцій практичного й теоретичного освоєння дійсності».

Науковий метод являє собою сукупність пізнавальних процедур, що визначають умови і способи пізнання (умови одержання валідного результату) з точки зору отримання об'єктивного результату, а не процедури конструювання останнього [7, 8]. Науковий метод не передбачає отримання наперед заданого результату. Результат у науці має статистичні, ймовірнісні властивості.

Якщо розглянути методи психологічного практикування, передусім маємо відзначити, що метод тут – це сукупність певних прийомів, дій, вправ що застосовуються у конкретних умовах психокорекційної чи психотерапевтичної роботи. Специфіка методу тут полягає, на нашу думку, у застосуванні певних усталених дій до конкретних умов практичної діяльності. «Метод – це спосіб досягнення мети, що охоплює сукупність кроків, прийомів та операцій теоретичного.. чи практичного... освоєння дійсності, а також утілюваний у життя зразок, стиль чи шлях розв'язання певної проблеми, вирішення конкретного завдання»[9; с. 49].

Застосування методу в практиці спрямоване на відповідь на запитання «як?», «у який спосіб?». Тому й назви багатьох методів формулюються дієсловами: формування, дослідження, корегування, прищеплення, розвиток, навчання тощо.

Сучасні соціальні практики, у тому числі і психологічні, усе частіше застосовують поняття «**технологія**». Цілеспрямоване управління соціальними процесами, планомірні впливи на особистість людини, необхідність досягнення конкретного соціального результату обумовлюють розвиток *проектно-технологічної методології*. Усе частіше

в соціальній сфері здійснюється проєктна діяльність і застосовується технологічний підхід. Тому важливо визначити сутність психологічної технології, її природу та можливості практичного застосування.

«Технологія – (майстерність, вміння) – сукупність прийомів і способів одержання, обробки й переробки сировини, матеріалів, інформації, що здійснюються у різних галузях виробництва. Також – наукова дисципліна, що розробляє й вдосконалює такі прийоми і способи» [8; с. 157].

Технологія у всіх випадках передбачає отримання *конкретного наперед заданого результату*, а технологічні процедури будуються таким чином, щоб якнайточніше, найефективніше реалізувати проєктні вимоги в конкретному продукті (результаті).

Усяка технологія, як ми бачимо, є змістом і засобом реалізації проєкту. Зупинимось більш детально на понятті «проєкт».

«**Проєкт** – це одноразова сукупність дій і задач, що мають наступні ознаки: Чіткі цілі, що мають бути досягнуті з одночасним дотриманням ряду технічних, економічних та інших вимог. Внутрішні і зовнішні взаємозв'язки операцій, задач і ресурсів, що вимагають координації в процесі виконання проєкту. Конкретні терміни початку і завершення проєкту. Обмежені ресурси. Певний ступінь унікальності цілей проєкту, умов його реалізації. Неминучість різного роду конфліктів» [1; с. 15].

Наголосимо – *проєкт* є детальним описом кінцевого продукту (результату), з описом наближень (допустимих меж) і конкретних процедур (методів, методик, прийомів), що розподілені у певній послідовності і часі, застосування яких якраз і забезпечує цей результат.

Проєктування нині розглядається як окремий вид професійної діяльності і базується саме на застосуванні різних технологій. Майстерність реалізації проєктів якраз і полягає в оптимальному виборі технологій, технологічних процедур і прийомів. У багатьох випадках для виконання проєкту необхідно сконструювати з наявних і перевірених практикою методів, прийомів, алгоритмів, процедур відповідну технологію.

Необхідними елементами будь-якого проекту є місія, мета, завдання, цільова група (аудиторія), умови, у яких він буде виконуватися, наявні ресурси (можливості), терміни й етапи, технологічні процедури (застосування методів, методик і прийомів у певній послідовності), алгоритми, проміжні результати (результати за етапами), кінцеві результати (опис кінцевого результату), показники (критерії) ефективності виконання, система й показники моніторингу процесу виконання. Ці елементи складають єдину систему проектно-технологічного процесу і взаємно обумовлюють одне одного [5].

Конструювання або вибір технології (технологій) здійснюється у відповідності до технічного завдання, яке визначає основні проектні вимоги до процесу і результату. Відтак технологія (технології) виступає як засіб реалізації проекту.

Технологія являє собою сукупність методів, які застосовуються у певній логічній послідовності. Для досягнення результату можна застосовувати різні методи і методичні прийоми. Важливим тут є застосування *оптимальних* методів з точки зору досягнення кінцевого результату.

Психологічна технологія – це система взаємопов'язаних і взаємообумовлених методів, методик та процедур, алгоритмів, що спрямовані на перетворення предмету психологічного практикування, досягнення конкретного наперед визначеного кінцевого результату. Вона містить діагностичні, формуючі та оцінкові складові і спрямована на розв'язання певного типу (кола) соціальних (психологічних) проблем особистості.

Основними ознаками психологічної технології, на наш погляд, є:

- психологічна технологія завжди спрямована на зміну поведінки людини (об'єкта психологічного практикування), її настроїв, ставлень, мотивів, цінностей;
- орієнтація на вирішення (розв'язання) конкретної життєвої проблеми людини або групи людей, розв'язання їхньої актуальної життєвої ситуації;
- аналіз та врахування конкретного соціального і природного контексту, в якому перебуває клієнт (об'єкт впливу);

- наявність конкретної мети, деталізованого образу кінцевого результату корекційно-розвиткової діяльності;
- наявність цілей, що розкривають (деталізують) мету та обумовлюють планування і змістовне наповнення етапів проектної діяльності;
- структурність і системність (взаємозв'язок і взаємообумовленість складових);
- мультидисциплінарний характер (залучення знань, методів, прийомів із різних галузей науки і практики);
- наявність функціонуючого зворотного зв'язку та оцінка ходу й результату проектної діяльності;
- відповідність прийомів і методик, що застосовуються в технології, сутності соціальних явищ і проблем, на розв'язання яких спрямована ця технологія;
- застосування чітких алгоритмів психологічного практикування – логічна і структурована послідовність прийомів, методів і дій, які складають цілісну систему;
- взаємозв'язок та взаємообумовленість діагностичних, формуючих, корекційно-розвиткових і оцінних складових технології;
- гнучкий характер застосування окремих прийомів і методів для розв'язання проблеми.

Для кращого розуміння сутності застосування алгоритмів у психологічному практикуванні проаналізуємо співвідношення між методом, алгоритмом і технологією за визначеними критеріями (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Порівняння методу, алгоритму і технології у психологічному практикуванні

Критерії	Метод	Алгоритм	Технологія
Кінцева мета, кінцевий результат	Власної немає; відповідність умовам і меті застосування; відповідність конкретному елементу діяльності	Як правило, немає; чітка послідовність дій; набір методів; є складовою частиною технології	Наявність чітко сформульованого конкретного кінцевого продукту (результату) є обов'язковою умовою

Результат застосування	Одержання вузького результату (фрагменту) зміни об'єкта; або здобуття інформації	Забезпечення реалізації певного етапу технології, або одержання проміжного результату	Перетворення предмету та досягнення кінцевого результату
Структура	Стандартна	Стандартна	Гнучка, у залежності від цілей, завдань, етапів та проміжних результатів діяльності. Відповідно до кінцевої мети проекту
Складові	Або діагностичні, або перетворюючі (корекційно-розвивальні)	Сполучення діагностичних і перетворюючих компонентів у єдиній чіткій структурі	Діагностичні, оцінні і перетворюючі складові являють собою єдиний комплекс (систему) методів, алгоритмів і прийомів діяльності
Належність до певної наукової сфери	Моно-дисциплінарний характер	Мульти-дисциплінарний характер	Мульти-дисциплінарний характер
Цільове забезпечення	Не передбачається (є тільки умови застосування, вимоги)	Відповідність етапу (фрагменту) технології	Цілі обумовлюють етапи і прийоми (методи, алгоритми) роботи
Оцінка	За додержанням вимог процедури застосування	За додержанням вимог процедури застосування	За відповідністю передбачуваному результату і процедурою його досягнення (відповідність проектним вимогам)
Зворотний зв'язок	Немає. Відповідність процедурним вимогам	На рівні відповідності змісту етапу і процедурним вимогам	На рівні кінцевого результату і відповідності процедурам та етапам.

Як бачимо, існують суттєві розбіжності між методом, алгоритмом і технологією, що застосовуються у процесі психологічного практикування. Суттєвою відмінністю технології є її полі- або мультидисциплінарний характер. В ній інтегруються методи й прийоми з різних наукових сфер або сфер практичної діяльності.

Перехід від традиційних методів і методик до гнучких технологій у соціальній сфері визначає, на наш погляд, найближчі перспективи розвитку суспільної практики.

Важливою перевагою проектно-технологічного підходу є можливість об'єктивної оцінки результатів виконання проекту. За «методичного» підходу надзвичайно важко виокремити об'єктивні критерії оцінювання його результату. У цьому випадку все можна робити «правильно», «як навчили», відповідно до вимог методики, а результат може бути неочікуваним. Інша справа – оцінка результатів, яка здійснюється у межах проектно-технологічного підходу.

Оцінювання ходу і результатів проекту може описуватись двома основними поняттями: «результативність» і «ефективність».

Результативність – це відповідність одержаних результатів проектної діяльності очікуваним результатам, тим, які заявлялись (планувались) на початку виконання проекту. За наявності чітко обґрунтованої системи критеріїв і показників результативність проекту можна навіть виразити у кількісному вигляді (наприклад – у відсотках).

$$A - B = C,$$

де А – одержаний результат;

Б – очікуваний результат (проект);

С – різниця між очікуваним і одержаним результатами.

Ефективність проекту полягає в адекватності застосованих в ході його реалізації методів, методик і витрат ресурсів. Умовно кажучи – цвяхи можна забивати молотком, а можна комп'ютером. Тому оцінювання ефективності спирається в основному на теоретичні уявлення про природу процесів, на які спрямована проектна активність.

Оцінювання ефективності і результативності проекту можна розділити на ряд етапів.

Перший – оцінювання загальної мети і очікуваних результатів. По суті, правильно сформульована мета проекту вповні характеризує його основний результат. На початку всякого проекту складається детальний опис того, що буде отримано в результаті його здійснення. Даний опис може бути представлений системою критеріїв або показників. Багато які з названих критеріїв можуть бути виміряні за допомогою адекватних методів.

Другий – оцінювання завдань проекту. Завдання, по суті, є конкретизацією мети, прилаштованої до цільових груп та обставин реалізації проекту. Таким чином, завдання можуть бути конкретизовані у реальних показниках і виміряні з точки зору успішності і повноти їх досягнення (реалізації).

Третій етап – оцінка відповідності застосованих методів (фактично – технології) меті, завданням, цільовим групам і умовам реалізації проекту. На цьому етапі також визначається наскільки оптимально були використані наявні ресурси.

Четвертий етап – узагальнення того, що і наскільки вдалося досягти в результаті впровадження даного проекту, що і чому не вдалося. Останнє має принципове значення в оцінці проекту оскільки, фактично, визначає мету, завдання та умови розробки нових проектів у даній галузі. Зауважимо, що жоден з проектів не може бути успішним на сто відсотків. Завжди знайдуться якісь обставини, які не дозволять цього досягти. Проект може вважатися в цілому успішним або неуспішним, його мета може бути досягнута тільки в цілому.

Таким чином, соціальні інновації в сучасних умовах видаються найбільш ефективними у тому випадку, коли вони побудовані на основі проектно-технологічного підходу. Названий підхід дозволяє об'єктивно і адекватно оцінити соціальні зміни, які відбуваються у тій чи іншій сфері соціальних відносин [5].

Підсумовуючи сказане зазначимо, що в основу розробок алгоритмів роботи працівників психологічної служби була покладена структура методичної розробки (програми, методики), що орієнтовно складається з

наступних структурних елементів: *Назва* алгоритму (проєкту). *Мета*, як формулювання бажаного стану об'єкту психологічного практикування. *Завдання*, що будуть вирішуватись у процесі досягнення мети та відображати певні стадії та етапи роботи. *Цільові групи* на які буде спрямована проектна активність. *Проблема* або сукупність взаємопов'язаних проблем на вирішення яких спрямовано даний проєкт (алгоритм роботи). *Методи, методики, дії*, психолого-педагогічні прийоми, що планується задіяти у процесі реалізації алгоритму. *Терміни та етапи* виконання, проведення. *Опис кінцевих результатів* – те, що буде одержано в результаті. *Критерії і показники ефективності* виконання даної програми (проєкту). *План реалізації* даного проєкту. Співпраця спеціаліста з іншими фахівцями (є обов'язковим елементом). Дані про попередню апробацію проєкту та можливі недоліки або обмеження у застосуванні. Структуру методичної розробки (алгоритму) наведено у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Орієнтовна структура методичної розробки (алгоритму) на основі проектно-технологічного підходу

№	Назва структурного елементу	Пояснення
1.	Назва проєкту (алгоритму)	Відображає проблему (проблеми), на вирішення якої буде спрямовано проєкт та очікувані результати. Наприклад: «визначення ступеню готовності першокласників до навчання в школі»
2.	Опис проблеми, яка має бути розв'язана в результаті	Короткий опис проблеми, що потребує вирішення. Як правило наводяться статистичні дані або дані опитувань і обстежень
3.	Мета проєкту	Формулювання кінцевих результатів проєкту. Наприклад: «визначити ступінь готовності першокласників до навчання та розробити рекомендації для вчителів з адаптації здобувачів освіти на основі індивідуального підходу»

4.	Завдання	Кроки або логічні напрями завдяки яким буде досягнуто мету. Наприклад: «1. Визначити пакет методик для діагностики готовності першокласників до навчання. 2. Розробити процедури, організувати і здійснити діагностику готовності першокласників до навчання. 3. На основі одержаних даних розробити рекомендації вчителям і батькам з адаптації дітей до навчання в школі. 4. Спланувати здійснення індивідуальної розвитково-корекційної роботи з адаптації першокласників до навчання. 5. Здійснити оцінку ефективності проведеної розвитково-корекційної роботи».
5.	Цільові групи	Коротка характеристика груп людей на які буде спрямовано проектну активність
6.	Методи, методики	Перелік методів, методик і прийомів, які будуть застосовані у процесі виконання проекту
7.	Терміни виконання	Початок і кінець проекту. Як правило пов'язують із циклограмами роботи
8.	Кінцеві результати	Короткий опис кінцевого результату (продукту), який дається зазвичай у вимірюваних показниках
9.	Критерії ефективності	Перелік вимірюваних показників за якими можна судити про те, наскільки успішно здійснено заплановану роботу (у нашому випадку - визначаються на основі показників готовності до навчання, які зазначено у психодіагностичних методиках)
10.	План реалізації	Детальний (покроковий) опис дій, застосування методів, методик і прийомів, узгоджених між собою у часі. Алгоритм роботи, який узгоджено з циклограмою діяльності.
11.	Ресурси (співпраця)	Короткий опис ресурсів (кадрових, матеріальних, фінансових, інформаційних) необхідних для реалізації проекту.

12.	Обмеження, можливі ризики і перешкоди	Короткий опис перешкод і ризиків, що можуть виникнути в ході реалізації алгоритму. Вказати обмеження (протипоказання) застосування (алгоритму) технології.
-----	---------------------------------------	--

Наведена схема алгоритму допоможе практичним психологам і соціальним педагогам систематизувати свій методичний інструментарій і, одночасно, систематизувати планування своєї роботи протягом навчального року. Наш досвід свідчить, що практично всі види роботи працівників психологічної служби можуть бути формалізовані у такому вигляді та скласти основу для розробки протоколів діяльності. [6; с. 50-52]

Структурування усього методичного інструментарію, який застосовується фахівцями психологічної служби у такому або подібному вигляді дозволить: об'єктивно оцінювати роботу кожного фахівця; уніфікувати оформлення методик і технологій, що застосовуються практичними психологами в процесі своєї професійної діяльності; досягти більш чіткого планування роботи служби в цілому; оптимізувати зміст, форми і методи підвищення кваліфікації працівників служби.

Використана література

1. Бушуев С. Д., Морозов В. В. Динамическое лидерство в управлении проектами : монография. К., 2000. 312 с.
2. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6-ти томах : Т. 4. Детская психология. М. : Педагогика, 1984. 432 с.
3. Горленко В. М., Острова В. Д., Сосновенко Н. В., Ткачук І. І. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : [метод. рек.]. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 106 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/713246/1/%D0%94%D1%96%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82_%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%BC%D1%83%D0%BC%D0%B8.pdf
4. Горленко В. М., Луценко Ю. А., Острова В. Д., Сосно-

венко Н. В., Ткачук І. І. Методичні рекомендації щодо впровадження циклограм діяльності працівників психологічної служби : метод. рек. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 132 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/709623/1/%D1%86%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D0%B3.pdf>

5. Панок В. Г. Прикладна психологія. Теоретичні проблеми : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2017. 188 с.

6. Панок В. Г. (наук. ред.), Обухівська А. Г., Острова В. Д. та ін. Психологічна служба : Підручник. Київ : Ніка-Центр, 2016. 362 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/705662/1/ps_sluzzba.pdf

7. Філософський енциклопедичний словник : енциклопедія / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди ; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

8. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л. Ф. Ильичев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. М. : Сов. энциклопедия, 1983. 882 с.

9. Фурман А. В. Світ методології. *Психологія і суспільство*. 2015. №2 (60). С. 47 – 60.

2. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД АДАПТАЦІЇ УЧНІВ 1 КЛАСУ ДО ОСВІТЬОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

Проблема. Вступ до школи є одним із кризових етапів у житті дитини. Він характеризується повною зміною умов життя і діяльності, соціального оточення, набуттям нового соціального статусу, нових контактів і відносин, обов'язків та вимог. Від того, як дитина адаптується до нової соціально-педагогічної ситуації розвитку, залежить успішність її навчальної діяльності, збереження її фізичного і психічного здоров'я.

Перебіг адаптації дитини до навчання у школі залежить від особливостей її нервової системи, темпераменту, характеру, рівня особистісного розвитку та вміння спілкуватися з однолітками. Значний вплив на успішність адаптації має також і підтримка та авторитет «ведення», адже дитина дуже чутлива і уважна до того, хто стає для неї опорою. Загалом, супровід і місце дорослого поруч із дитиною це – пошук прихованих ресурсів розвитку дитини, опора на власні можливості дитини, розкриття потенціалів дитини, розвиток компетентності, як базисної характеристики особистості [11]. А тому досить важливо з перших днів перебування дитини у школі забезпечити якісний психологічний супровід її адаптації до нових умов життєдіяльності.

На сьогодні практичними психологами напрацьовано певний досвід роботи щодо супроводу першокласників на етапі адаптації до навчання у школі [1; 2; 6]. У той же час у процесі реформування освіти зміст діяльності спеціаліста психологічної служби з означеного питання потребує перегляду та внесення коректив відповідно до концептуальних засад НУШ, Державного стандарту початкової загальної середньої освіти, зокрема, таких як запровадження компетентнісного та інтегративного підходів у навчанні першокласників [8].

Запровадження компетентнісного підходу передбачає зміщення акцентів у підходах до розуміння адаптації. Традиційно адаптація визначається як процес активного пристосування індивіда до умов нового середовища [2]. На думку М. Бітянової, умовно можна виділити два підходи до розуміння поняття адаптації як пристосування [4]. Перший розглядає людину в якості об'єкта пристосування до умов життєдіяльності. За такого підходу, пристосувати дитину до школи – означає пристосувати її до функціонування: до виконання навчальних та соціальних вимог, прийняття на себе рольових зобов'язань учня. Цілоком природньо, що таке пристосування відбувається не тільки на зовнішньому, поведінковому рівні, але й на внутрішньому, особистісному: формуються певні установки, особистісні якості, які роблять дитину гарним учнем – слухняним, старанним, неконфліктним і т.ін.

З точки зору другого підходу, адаптувати дитину до школи – значить, пристосувати її до розвитку (поряд із функціонуванням). У цьому випадку дитина відчуває себе у конкретному шкільному середовищі автором свого життя, у неї сформовані психологічні властивості та вміння, що дозволяють їй відповідати вимогам та нормам, але що більш важливо – у неї формується здатність розвиватися у цьому середовищі, реалізувати свої здібності та потреби, не вступаючи у протиріччя з цим середовищем, а використовуючи його для свого розвитку, іншими словами, школа і дитина адаптуються одне до одного. Цей підхід відповідає ідеям НУШ щодо розвитку у дитини певних компетентностей та наскрізних умінь.

Основною новацією у практиці діяльності перших класів у НУШ є структурування змісту початкової освіти на засадах тематичного інтегрованого підходу, де кожен тиждень присвячено окремій темі, вивчення якої передбачає і формування наскрізних умінь, соціальних та громадянських компетентностей, і набуття предметних компетентностей. Так, Модельною навчальною програмою для першого класу темами перших чотирьох тижнів початку навчального року визначено «Я – школяр/школярка», «Наш клас», «Мої друзі», «Моє довкілля». Завдання та

очікувані результати цих тем співпадають з тими завданнями, що їх має вирішити практичний психолог на етапі адаптації дитини до школи.

Усе вищезазначене актуалізує питання розробки організаційно-методичної моделі психологічного супроводу першокласників у НУШ.

Мета запропонованого алгоритму психологічного супроводу – створення сприятливих умов для соціального та інтелектуального розвитку першокласників, збереження їх психічного здоров'я та надання психологічної підтримки усім учасникам освітнього процесу відповідно до цілей та завдань НУШ.

Завдання. Основними завданнями психологічного супроводу адаптації першокласників до навчання у НУШ є:

- розвиток особистісних якостей учня (соціально-комунікативний, емоційний, пізнавальний розвиток);
- формування у дітей стресостійкості, уміння знаходити власні ресурси у скрутній ситуації;
- попередження дезадаптації у першокласників;
- підвищення психологічної компетентності педагогів та батьків щодо психологічних аспектів НУШ;
- попередження професійного вигорання педагогів, формування в них стресостійкості.

Цільові групи: першокласники, їх батьки або законні представники, педагоги, що працюють з першокласниками.

Адаптаційний період найскладніший для батьків і найвідповідальніший для дітей. Батькам у цей період важливо зрозуміти, що саме відбувається з дітьми в адаптаційний період, що вони (батьки) мають зробити, щоб полегшити перебіг адаптації. Ситуація ускладнюється тим, що батьки, маючи власний досвід навчання в традиційній школі, не завжди розуміють свою роль в умовах НУШ. Це актуалізує питання підвищення психологічної компетентності батьків з питань особливостей виховання та розвитку дітей в умовах впровадження НУШ.

Щодо дітей, то вступ до школи – це нові умови, нові правила та обов'язки, новий колектив однолітків. Усі ці зміни в житті дітей впливають на їх емоційний та психоло-

гічний стан, діти почуваються занепокоєними й напруженими, оскільки звикають до нової соціальної ролі, а тому потребують надання специфічної психолого-педагогічної допомоги.

Перебіг адаптації першокласників до навчання у школі, її успіх значною мірою залежить від педагога. Саме він створює загальну атмосферу на уроці. Однак в умовах впровадження НУШ цей період є складним і для педагогів.

По-перше, вони мають адаптуватися не тільки до першокласників, але й до нових підходів у організації навчання учнів, форм та методів роботи з ними, що обумовлені запровадженням такої системної інновації як НУШ.

По-друге, стрімкість, з якою відбуваються зміни у початковій школі, впливає на зміну психологічного стану педагогів, ступінь їх впевненості в собі, що актуалізує питання емоційної підтримки педагога, пошуку ресурсів та мотивів його діяльності.

По-третє, для того щоб допомогти дитині відчувати себе в школі комфортно, вивільнити наявні у неї інтелектуальні, особистісні, фізичні ресурси для успішного навчання і повноцінного розвитку, досить важливо, щоб педагоги були ознайомлені з основними психологічними категоріями НУШ, віковими та індивідуальними психологічними особливостями дитини.

З огляду на сказане, основними цільовими групами психологічного супроводу адаптації першокласників є учні, вчителі, батьки.

Терміни та план реалізації.

Терміни та етапи психологічного супроводу адаптації першокласників обумовлені особливостями перебігу адаптації дітей до навчання у школі. Як свідчать результати досліджень, соціально-психологічна адаптація дітей до школи може відбуватися по-різному [3].

Так, половина дітей (54%) адаптується впродовж двох місяців навчання, тобто приблизно за той самий період, коли найгостріше виявляється й фізіологічна адаптація. Ці діти відносно швидко вливаються в новий колектив, освоюються у школі, знаходять нових друзів у класі; у них майже

завжди гарний настрій, вони спокійні, доброзичливі, сумлінно і без явного напруження виконують доручення вчителя. Іноді в них виникають складнощі у контактах з дітьми чи у стосунках з учителем, тому що їм ще важко дотримуватися всіх вимог, правил поведінки: хочеться побігати чи поговорити з товаришем, не чекаючи дзвінка на перерву тощо. Але до кінця жовтня проблеми цих дітей, зазвичай нівелюються, стосунки нормалізуються, дитина цілком освоюється і з новим статусом учня, і з новими вимогами, і з новим режимом – вона стає учнем.

Друга група дітей, що становить третину від загальної кількості першокласників (30%), переживає тривалий період адаптації, період невідповідності їхньої поведінки вимогам школи затягується: діти не можуть прийняти ситуацію навчання, спілкування з учителем, дітьми. Вони можуть гратися на уроках чи з'ясувати стосунки з товаришем, не реагують на зауваження вчителя чи відповідають сльозами, образами. Як правило, у таких дітей виникають труднощі в засвоєнні навчальної програми. Лише до кінця першого півріччя їхня поведінка стає адекватною до вимог школи, учителя.

І нарешті, ще одна група дітей (16%) – діти, в яких соціально-психологічна адаптація пов'язана зі значними труднощами, крім того, вони не засвоюють навчальну програму, у них фіксуються негативні форми поведінки, яскраве виявлення негативних емоцій. Саме на таких дітей найчастіше скаржаться вчителі, діти, батьки: вони заважають працювати у класі, тероризують однокласників.

Зважаючи на це, у рамках психологічного супроводу адаптації першокласників до навчання в умовах НУШ можна виокремити декілька етапів (див. таблицю 2.1). Зважимо, що загалом ці етапи відповідають загальноприйнятому алгоритму роботи практичного психолога щодо супроводу адаптації першокласника до навчання у школі [6]. У той же час, звертаємо увагу, що найбільш важким для першокласників є перший місяць, адже саме у перший місяць навчання формується загальне ставлення дитини до школи. Зважаючи на це, наказом Міністерства освіти і науки України від 20.08.2018 № 923 вересень у 1

класі НУШ визначено як адаптивний [10]. Мета адаптаційного періоду – створення у дитини уявлення про школу як місце, де вона буде прийнята і сприйнята такою, якою вона є з усіма своїми почуттями, думками, знаннями, проблемами, великими і малими подіями в особистому житті.

У презентації Міністерства освіти і науки України на Серпневій конференції – 2018 визначено 5 умов адаптації першокласників у перший місяць навчання, коли діти:

- знайомляться зі школою та класом;
- мають легкий портфель, без важкого приладдя і книжок;
- вивчають безпечну дорогу від дому до школи;
- опановують і приймають правила поведінки у класі;
- напрацьовують алгоритми повсякденного життя в школі.

Тому при плануванні роботи працівника психологічної служби важливо передбачити у вересні заняття, які б сприяли реалізації зазначених умов.

Таблиця 2.1

Орієнтовний план психологічного супроводу адаптації першокласників до навчання в школі

Етап	Терміни проведення	Зміст роботи	Форми і методи роботи практичного психолога
Аналітичний	Серпень, 1-2 тижні вересня	Вивчення інформації щодо перебігу розвитку учнів 1-х класів протягом періоду їх перебування в закладі дошкільної освіти, інформації щодо стану здоров'я, знайомство з батьками першокласників	Робота з документацією, бесіди, експертні опитування, анкетування батьків

Організаційний	1-4 тиждень вересня	Знайомство з першокласниками, співпраця з вчителем щодо створення в класній спільноті атмосфери прийняття, довіри, взаємозацікавленості, ознайомлення учнів з правилами шкільного життя, формування позиції школяра тощо	Спільне проведення з вчителем ранкових зустрічей, проведення короткотривалих психологічних занять (відповідно до тем Модельної навчальної програми для першого класу: «Я – школяр/школярка», «Наш клас», «Мої друзі», «Моє довкілля»), психогімнастики, релаксаційних вправ
Діагностичний	жовтень	Моніторинг адаптації першокласників до навчання (перший етап): вивчення особливостей перебігу адаптаційного процесу (діагностичний мінімум та поглиблена діагностика дітей, які мають ознаки дезадаптації)	Бесіди, експертні опитування, анкетування педагогів, батьків; психологічне обстеження учнів
Організаційний	Листопад	Участь у роботі психолого-педагогічного консилиуму з теми «Про стан перебігу адаптації першокласників до навчання в школі»	Інформування про результати вивчення стану перебігу адаптації першокласників, розробка рекомендацій для учасників освітнього процесу

	Листопад	Вибір програми корекції за результатами діагностики, формування корекційних груп	
Навчальний	Жовтень – квітень	Консультативно-просвітницька робота з вчителями та батьками	<p>Тематичні та практичні семінари, тренінги з підвищення рівня психологічної компетентності щодо основних психологічних категорій НУШ: емоційний інтелект, критичне мислення, нейропсихологія розвитку, психологічний мікроклімат, сприятливе освітнє середовище.</p> <p>Групові консультації, бесіди тематично-інформаційного характеру, психологічні студії з метою вирішення актуальних проблем психічного розвитку дітей та соціальної комунікації в класі.</p> <p>Практичні заняття або фрагменти занять під час освітнього процесу щодо оволодіння педагогами практичними навичками інноваційної взаємодії з учнями, розвитку психологічної компетентності батьків</p>

			та залучення їх до співпраці з вчителем. Індивідуальні кон-сультації для педагогів, бесіди щодо пошуку ресурсів та мотивів діяльності, зняття внутрішніх та зовнішніх антиінноваційних бар'єрів, що заважають у практичній реалізації концепції НУШ, інтер-візійні групи та рефлексивні зустрічі для вчителів. Групові консультації, бесіди тематично-інформаційного характеру з метою вирішення актуальних питань психічного розвитку дітей та соціальної комунікації в класі
	Листопад – грудень, Січень – квітень	Проведення корекційно-розвиткових занять з першокласниками, які мають ознаки дезадаптації	
Контрольно-аналітичний етап	Грудень, травень	Моніторинг рівня адаптованості учнів з ознаками дезадаптації (другий етап)	Бесіди, експертні опитування педагогів, батьків; психологічне обстеження учнів

Орієнтовний перелік діагностичного інструментарію
При вивченні стану перебігу адаптації першокласників до навчання в школі доцільним є використання різних ме-

тодів: спостереження, метод експертних оцінок, тестові, проєктивні методики, зокрема, представлені у методичних рекомендаціях «Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби» [7]:

- Комплекс психодіагностичного інструментарію для дослідження адаптації учнів 1-го класу до навчально-виховного процесу (автори Н. Сосновенко, А. Тінякова);
- Методика дослідження процесу адаптації у молодших школярів (автор Е. Александровська);
- Методика психолого-педагогічного вивчення характеру шкільної адаптації і оцінки її успішності (автор Г. Кумарина);
- Проєктивна методика «Школа звірів» (С. Панченко);
- Тест тривожності (Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен);
- Методика «Навчальна мотивація» (М. Гінзбург);
- Анкета для оцінювання шкільної мотивації Н. Лусканової;
- «Опитувальник для вчителя» Л. Ковальової.

Ресурси (співпраця).

У рамках психологічного супроводу адаптації дітей до навчання в НУШ практичному психологу досить важливо налагодити дієву співпрацю, перш за все, з вчителем. Адже саме вчитель має можливість постійно спостерігати за дитиною в різних моментах її діяльності, а тому може надати цінну інформацію про особливості перебігу адаптації у першокласників.

Не менш важливим є встановлення партнерських стосунків і з батьками першокласників. Залучення батьків до організації освітнього процесу та управління життєдіяльністю школи, з одного боку, сприятиме усвідомленню батьками індивідуальної та групової відповідальності за освітній процес; формуванню позитивної взаємозалежності суб'єктів міжособистісної взаємодії (усвідомлення спільної мети, наявність загальних ресурсів, докладання спільних зусиль для вирішення проблеми), з іншого, є значним ресурсом для практичного психолога, оскільки дає можливість більше дізнатися про індивідуально-типологічні особливості першокласників.

Ресурсною ланкою для практичного психолога у рам-

ках супроводу адаптації є соціальний педагог закладу, який може надати інформацію про особливості соціальної ситуації розвитку першокласників.

Таким чином, для оптимального перебігу адаптації першокласників, прийняття нових правил та нової соціальної ролі важливою є співпраця практичного психолога як з педагогічними працівниками, так і з батьками, які об'єднують свої зусилля та забезпечують дитині захист, емоційний комфорт, цікаве та змістовне життя у школі та вдома.

Кінцеві результати:

- успішна адаптація першокласників до нових умов життєдіяльності;
- збереження фізичного, соціального та психологічного здоров'я дітей;
- підвищення психологічної компетентності педагогів, батьків.

Критерії ефективності.

Основними критеріями ефективності діяльності практичного психолога у рамках супроводу адаптації шестирічок до навчання у НУШ є:

- зниження занепокоєності та напруженості в усіх учасників освітнього процесу;
- оволодіння навичками навчальної діяльності;
- позитивний статус дитини у класі, товариські відносини з однокласниками;
- позитивне ставлення до школи, відвідування закладу без негативних переживань;
- сформованість у першокласників реальних уявлень про особливості навчання у школі.

Можливі ризики і перешкоди.

1. Психологічна неготовність вчителів до роботи в НУШ. Концепція НУШ є однією з системних інновацій в освіті. За ставленням до нововведень розрізняють п'ять категорій вчителів (за К. Роджерсом) [5]:

1) новатори – вчителі, які завжди першими сприймають усе нове, сміливо його впроваджують і поширюють;

2) вчителі, які першими здійснюють практичну (експериментальну) перевірку цінностей інновацій у кожній школі;

3) помірковані, які дотримуються правила «золотої середини» і не сприймають нового до того часу, поки його не впровадять більшість колег;

4) вчителі, які більше сумніваються, ніж вірять у нове; вони більш орієнтовані на старі технології, ніж на нові, а сприймають нове лише при загальній позитивній громадській думці;

5) педагоги, в яких дуже сильний зв'язок із традиційним, старим підходом до навчання і виховання, вони консервативні й відкидають усе нове.

Тому перед практичним психологом стоїть завдання забезпечення якісного психологічного супроводу педагогів саме з метою формування психологічної готовності педагогів до змін та їх адаптації до нового змісту освітнього процесу.

Важливою у роботі з педагогами є й емоційна підтримка вчителя, адже швидкий темп освітньої реформи, ускладнення змісту освіти, проблем виховання, безперервне оволодіння прогресивними технологіями навчання та виховання викликає психоемоційну напругу у вчителів та негативно позначається на їх готовності до впровадження НУШ.

2. Психологічна неготовність батьків до сприйняття змін в освіті.

Як свідчать перші кроки на шляху впровадження НУШ, серед батьків є певна частка тих, хто вважає, що діти на уроках в НУШ лише граються, у класі панує хаос, а відсутність домашнього завдання демотивує та розслабляє дитину. Таке сприйняття певною мірою обумовлено власним досвідом навчання батьків у «старій» школі. Крім того, це може бути пояснено і суто психологічними чинниками: батьки втрачають можливість контролювати процес засвоєння знань, що у свою чергу, викликає у них певні хвилювання.

3. Психологічна неготовність вчителів, адміністрації закладу до співпраці з практичним психологом у впровадженні концептуальних засад НУШ.

Роль практичного психолога у такому випадку або недооцінюється, до участі в НУШ його не підпускають, «його

там не бачать», або адміністрація та педагоги вважають, що практичний психолог може самотійно, через заняття «наодинці», формувати ключові компетенції в учнів, а тому намагаються перекласти відповідальність на нього.

Використана література

1. Адаптація дітей до навчання у школі в діяльності психологічної служби : метод. реком. Київ : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2013.

2. Адаптація учнів до шкільного навчання. 1-10 класи. Х. : Ранок, 2011. 192 с. (Бібліотека шкільного психолога).

3. Безруких М. М., Ефимова С. П. Знаєте ли вы своего ученика? Книга для учителя. М. : Просвещение, 1991. 176 с. (Библиотека учителя начальных классов).

4. Битянова М. Как вы яхту назовете... Школьный психолог. 2000. № 12. С. 6.

5. Вітюк В. В. Готовність педагогів до змін в умовах реалізації концепції «Нова українська школа». Педагогічний пошук. 2017. № 2 (94). С. 3-6.

6. Горленко В. М., Луценко Ю. А., Острова В. Д., Сосновенко Н. В., Ткачук І. І. Методичні рекомендації щодо впровадження циклограм діяльності працівників психологічної служби : метод. рек. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 132 с.

7. Горленко В. М., Острова В. Д., Сосновенко Н. В., Ткачук І. І. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби: [метод. рек.]. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. 106 с.

8. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. Київ : МОН України, 2016. 40 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

9. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. Офіційний вісник України. 2018 р. № 19.

С. 32. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF>

10. Про затвердження методичних рекомендацій щодо адаптаційного періоду для учнів першого класу у Новій українській школі : наказ Міністерства освіти і науки України від 20.08.2018 № 923. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendacij-shodo-adaptacijnogo-periodu-dlya-uchniv-pershogo-klasu-u-novij-ukrayinskij-shkoli>

11. Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти на 2018-2019 н.р. : Лист Міністерства освіти і науки України від 07.08.2018 р. № 1/9-487. URL: <https://drive.google.com/file/d/1ri1n2lgc8PGOH9njRJkxxfFwA9rdeixW/view>

3. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД АДАПТАЦІЇ УЧНІВ 5 КЛАСУ ДО ОСВІТЬОГО ПРОЦЕСУ

Аналіз інформації, яка надається психологічними службами закладів освіти, свідчить, що однією з основних життєвих проблем здобувачів освіти є проблема адаптації до освітнього процесу: до нового колективу, труднощі у навчанні, проблеми у взаєминах з однолітками, вчителями тощо [3; 12].

Різні аспекти проблеми адаптації були предметом вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних вчених (Ф. Александер, Г. Балл, Р. Бенедикт, Дж. Даллард, С. Максименко, М. Мід, Н. Міллер, В. Оржеховська Р. Сірс, Т. Френч та ін.), проте й досі досить неоднозначно визначаються критерії виміру рівнів адаптації, умови та психологічні механізми прискорення даного процесу на різних вікових етапах та у різних сферах життєдіяльності людини, недостатньо з'ясовані зовнішні та внутрішні чинники адаптації, а також питання про те, як впливають індивідуально-психологічні та особистісні характеристики суб'єкта на особливості його адаптації до нових умов навчання тощо.

Адаптація – це динамічний процес пристосування індивіда до умов нового середовища, при послідовному досягненні результатів: в суспільстві, колективі, сім'ї і по відношенню до себе [15].

Отже, адаптація дитини до закладу освіти або іншими словами шкільна адаптація – це процес пристосування та зміни психіки в умовах переходу до нової системи соціальних умов, нових відносин, нового режиму. У цей період відбувається перебудова пізнавальної, мотиваційної і емоційно-вольової сфер. [9].

Шкільна адаптація учнів при переході з початкової до основної школи розглядається як процес взаємодії особистості п'ятикласника і освітнього середовища основної школи, до нових умов, змісту і форм навчання, в резуль-

таті чого встановлюється оптимальне співвідношення, з одного боку, можливостей, схильностей, інтересів, знань, умінь і навичок дитини, отриманих на попередніх етапах навчання, виховання та розвитку, з іншого боку, умов освітньої системи [9; 11].

Психологічний аспект адаптації – пристосування особистості до освітнього процесу з урахуванням власних мотивів та інтересів.

Етапи проходження адаптації:

I етап: орієнтовний, коли у відповідь на комплекс нових впливів, пов'язаних зі змінами умов, усі системи організму відповідають бурхливою реакцією і значною напругою. Ця «фізіологічна буря» триває 2-3 тижні.

II етап: нестійке пристосування, коли організм шукає і знаходить певні оптимальні або близькі до оптимальних варіантів реакцій на вплив. «Буря» починається вщухати.

III етап: період відносно стійкого пристосування, коли організм знаходить найоптимальніші варіанти реагування на навантаження, потребує меншої напруги всіх систем (до середини жовтня) [16].

Ознаками успішної адаптації психологи вважають:

- перебування у спокійному, врівноваженому стані;
- стриманість, уважність на уроках;
- задоволеність дитини процесом навчання, позитивне оцінювання своїх дій, результатів власних зусиль;
- легкість і успішність засвоєння програмного матеріалу;
- активність під час навчальної діяльності;
- достатня самостійність дитини при виконанні навчальних завдань, звернення за допомогою до дорослого лише після спроб виконати завдання самостійно;
- задоволеність дитини міжособистісними відносинами з дорослими і однокласниками [1; 14].

Встановлено, що перехід до нової ланки в основній школі супроводжується переживанням учнями шкільної тривожності, домінуванням цілої низки емоцій: інтересу, гніву, страху, печалю, сорому, відрази, що особливо проявляється в ситуаціях стресу, спричиненого необхідністю демонструвати свої вміння, перевіркою їх знань, спілкуванням

з новими вчителями. Впродовж року емоційний стан більшості учнів суттєво не покращується, а особистісна тривожність з часом навіть загострюється. Нові умови навчання позначаються на особливостях рефлексії учнів, рівень якої протягом їх навчання у 5-му класі не підвищується. У спілкуванні з вчителями виникають конфлікти. П'ятикласники стають менш сумлінно ставитися до навчання, їх навчальна активність, рівень засвоєння знань, успішність на початку навчального року дещо знижується, але згодом поступово відновлюється. Водночас навчальна мотивація молодших підлітків має тенденцію до зниження впродовж їх навчання у 5-му класі. Отже, із переходом в основну школу не всі учні легко адаптуються до нових умов навчання [6; 10].

Низький рівень адаптації здобувачів освіти до основної школи можуть бути пов'язані як з об'єктивними змінами в організації освітнього процесу, так і з особистісними характеристиками, характерними для молодшого підліткового віку. До об'єктивних змін в організації освітнього процесу відносяться нові форми організації навчальної діяльності в середніх класах [6; 8; 10; 11; 13; 14]:

1) сам факт переходу до основної школи, який висуває нові вимоги до учнів, що підкреслюється вчителями і батьками;

2) проведення уроків різними вчителями (звідси неузгодженість, різноманітність і якісне ускладнення вимог з боку вчителів; невраховування вікових та індивідуальних особливостей здобувачів освіти);

3) «кабінетна» система навчання;

4) збільшення навчального навантаження (поява нових дисциплін, інший рівень викладання матеріалу (більш теоретичний), що вимагає нового типу мислення; збільшення кількості уроків; прискорення інтенсивності, внутрішнього темпу уроку; розширення обсягу навчальної інформації тощо);

5) нові однокласники (якщо дитина змінила школу або в клас прийшли новенькі). Ці нові і досить різкі зміни умов навчання в основній школі можуть виступати причинами дезадаптації п'ятикласників.

Дослідження труднощів шкільної адаптації, причин та різних форм неуспішності учнів, порушень взаємин з

оточуючими призвело до появи нового терміну «шкільна дезадаптація». Шкільна дезадаптація – втрата дитиною навчальної мотивації, низька успішність, конфліктність у спілкуванні з учителями й однолітками, схильність до асоціальної поведінки, низька самооцінка, домінування негативного емоційного самопочуття [9].

Ознаками дезадаптації в учнів п'ятикласників є:

- стомлений зовнішній вигляд дитини;
- небажання дитину ділитися своїми враженнями про проведений день;
- прагнення відвернути дорослого від шкільних подій, переключити увагу на інші теми;
- небажання виконувати домашні завдання;
- негативні характеристики на адресу школи, вчителів, однокласників;
- скарги на ті чи інші події, пов'язані зі школою;
- неспокійний сон;
- труднощі ранкового пробудження, млявість;
- постійні скарги на погане самопочуття [1].

Порушення процесу адаптації дитини до нових умов навчання проявляється в дезадаптивній поведінці, яка буває двох типів:

- поведінка агресивного типу. Вона може проявлятися як атака на перешкоду, як агресія, що може бути спрямована на самого себе чи на оточуючих (вживання ненормативної лексики, паління, втечі з дому та школи без дозволу, порушення норм моралі, поведінки та ін.);

- втеча від ситуації. При цьому дитина зосереджується на власних переживаннях: самокопання, самозвинувачення; діти мають тривожно-депресивні прояви, знижену здатність до позитивного оцінювання своєї діяльності тощо [10].

Види шкільної дезадаптації п'ятикласників [11].

Інтелектуальна:

- низький рівень розвитку мислення;
- несформованість пізнавальної мотивації;
- початкових умінь та навичок.

Поведінкова:

- невідповідність поведінки дитини правовим та моральним нормам (конфліктність, агресивність, недисци-

плінованість, асоціальність).

Комунікативна:

- утруднення в спілкуванні з однолітками та дорослими (надмірна замкнутість чи надмірна залежність).

Емоційна:

- тривожність та переживання з приводу відвідування школи;
- страх перед учителем.

Роботу психолога з адаптації п'ятикласників до умов навчання в основній школі необхідно починати на етапі закінчення учнями початкової школи.

Практичний психолог у II півріччі (лютий-березень) вивчає психологічну готовність учнів 4-х класів до навчання у 5 класі [4].

Безпосередньо психологічний супровід процесу адаптації відбувається на початку нового навчального року.

Зазначимо, головним завданням психологічного супроводу адаптаційного процесу п'ятикласників до умов навчання в основній школі є не пристосування дитини до ситуації навчання, а забезпечення її подальшого поступального розвитку та психологічне благополуччя. Успішність процесу адаптації досягається впровадженням програм комплексного психолого-педагогічного супроводу цього процесу у співпраці практичного психолога, соціального педагога, вчителів та батьків [9].

Алгоритм роботи

Проблема. Вступ дитини до п'ятого класу, перехід від молодшої до основної школи – відповідальний і важливий період у житті кожного школяра. Це обумовлено зміною навчальної та соціальної ситуації, що висуває перед учнем якісно нові завдання порівняно з початковою школою. Тому забезпечення успішної адаптації дитини до системи навчання у основній ланці сприяє перспективності подальшого її особистісного розвитку.

Якісна характеристика змін у молодших підлітків у процесі адаптації до умов навчання в основній школі подано у праці Дзюбенко О. А. Дані, що отримані в результаті анкетування учнів 5-х класів, можна проранжувати та-

ким чином:

1. поява почуття тривоги, напруження, нервування – 38%;
2. поява почуття дорослості – 31%;
3. змін не відбулося (як не любив школу, так і не люблю) – 19 %;
4. завищення вимог батьків – 18 %;
5. зміни у стосунках з однолітками – 17%;
6. втрата інтересу до навчання – 12%;
7. поява конфліктів з вчителями – 11%;
8. погіршення самопочуття – 11% [3].

За даними дослідження Дмитрієвої С. М. «психологічними особливостями адаптації п'ятикласників до навчання в основній школі є підвищений рівень шкільної тривожності (68% учнів експериментального і 64% учнів контрольного класу); недостатня навчальна мотивація (68% дітей експериментальної і 62% дітей контрольної групи); несформованість адекватної самооцінки (66% досліджуваних експериментальної та 60% контрольної групи)» [9].

За результатами моніторингового дослідження «Вивчення стану адаптації учнів 5-х класів до навчання в основній школі» 74% практичних психологів зазначили, що психологічні проблеми під час адаптації мають 10 % учнів, 17 % психологів оцінюють кількість таких учнів до 20%. Понад 64% спеціалістів вирішували проблеми шкільної тривожності, різноманітних страхів (58% – страх не відповідати вимогам оточуючих, 45% – страх ситуації перевірки знань, 36% – страх стосунків з вчителями, однокласниками, 26% – страх відповіді біля дошки), фрустрації потреби в досягненні успіху (23%). Низьку навчальну мотивацію у значної частини учнів відзначили 38% психологів.

Також, в даному дослідженні наведені дані опитування вчителів-предметників і класних керівників стосовно проблем у навчання і поведінки учнів 5-х класів: на низьку працездатність вказують 57,16 % опитуваних; підвищена конфліктність з однокласниками – 41,76 %; не виявляють інтерес до навчання – 33,59 %; постійно скаржаться на стан здоров'я – 31,90% [2].

Мета. Метою даної роботи є визначення психоло-

го-педагогічних умов, що забезпечують адаптацію учнів 5-х класів закладів загальної середньої освіти, а саме:

- психолого-педагогічна підтримка і супровід дитини на етапі переходу від початкової до основної освітньої ланки,
- створення умов для успішної адаптації і запобігання дезадаптації п'ятикласників.

Завдання:

1. Виявити проблеми, що виникають у процесі переходу п'ятикласників від початкової до основної школи.
2. З'ясувати характер взаємодії щодо здійснення наступності вчителів початкової й основної школи.
3. Розробити рекомендації педагогам та батькам за результатами дослідження.

Цільові групи. Здобувачі освіти: учні 5 -х класів.

Психологічні особливості здобувачів освіти (10-11 років, молодший підлітковий вік):

- *Провідна діяльність* – інтимно-особистісне спілкування з однолітками. Спілкування з однолітками є джерелом розвитку під час якого підліток вчиться будувати відносини і починає аналізувати себе, з'являється інтерес до власної особистості. Підліток вчиться звертати увагу на власні якості, зіставляючи себе з ровесниками.

- *Психологічні новоутворення віку* – почуття дорослості, критичність мислення, потреба в самоствердженні.

- *Соціальна ситуація розвитку.*

«Оцінка» та думка однолітків стає важливіше оцінки та думки вчителів, батьків. Підвищуються вимоги як в школі, так і в сім'ї. Однак часто підліток продовжує сприйматися в сім'ї як дитина. Від цього виникає багато конфліктів. У підлітка виникає пристрасне бажання якщо не бути, то хоча б здаватися і вважатися дорослим.

Діти даного віку знаходяться в передкризовій ситуації щодо психічного розвитку, в критичному періоді щодо особистісного розвитку і в перехідній ситуації соціального навчання [8].

Для молодшого підліткового віку характерні такі психологічні особливості:

- набуття почуття дорослості;

- пошук власної унікальності, пізнання власного «Я»; зміна провідного виду діяльності з навчання на спілкування, поява потреби в гідному статусі в колективі однолітків;
- висока розумова активність здатна розвиватися тільки в діяльності, що викликає позитивні емоції, відсутність адаптації до невдач (успіх / неуспіх) суттєво впливає на мотивацію навчання);
- емоційна нестабільність та підвищена стомлюваність;
- відсутність авторитету віку, протест до необґрунтованих заборон;
- переоцінка своїх можливостей, реалізація яких передбачається у віддаленому майбутньому; вимогливість до відповідності слова і справи [8].

Методи, методики. Для вирішення завдань, що стоять перед психологічною службою закладу освіти в період переходу учнів до основної школи, доцільно використати діагностичні методики з орієнтовним переліком яких можна ознайомитись за посиланням:

Горленко В. М., Острова В. Д., Сосновенко Н. В., Ткачук І. І. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : [метод. рек.]. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. С.73-84. URL: http://lib.iitta.gov.ua/713246/1/%D0%94%D1%96%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82_%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%BC%D1%83%D0%BC%D0%B8.pdf.

Терміни виконання. Вересень – листопад [4].

Кінцеві результати.

Ознаки успішної адаптації п'ятикласника:

- успішне засвоєння навчального матеріалу,
- готовність до виконання вимог вчителів без попереднього заохочення,
- адекватне сприймання оцінок учителя,
- активність, уважність, стриманість на уроках,
- легке орієнтування у школі та на її подвір'ї,
- позитивне оцінювання учнем власних дій і результатів докладених зусиль спілкування з однокласниками та учнями старших класів,
- рухливість на перервах.

Критерії ефективності. Критерії адаптації учнів до освітнього процесу:

1. індивідуально-психологічні (когнітивний компонент, емоційний компонент, поведінковий компонент);
2. соціально-психологічні (соціометричний статус, емоційна експансивність);
3. навчальні досягнення (мотивація до навчання, успішність у навчанні).

Когнітивний компонент адаптації до освітнього процесу полягає в ознайомленні дітей (юнаків), та їх батьків з особливостями організації освітнього процесу, специфіці та особливостям діяльності закладу освіти (режим, графік занять, критерії оцінювання тощо), де відбувається адаптаційний процес.

Робота психологічної служби з даної проблеми відбувається у таких напрямках:

- надання комплексної всебічної інформації всім учасникам освітнього процесу;
- координації дій педагогічних працівників з метою дотримання єдиних вимог до дітей (учнів/студентів).

Рівень адаптації за цим критерієм полягає у тому, наскільки дитини (учень/студент) ознайомлений і виконує норми і правила поведінки закладу освіти.

Емоційний компонент характеризується: самооцінкою вольових якостей, неадекватно завищеним або заниженим показником самоповаги, самооцінкою загальної психічної активності, особистісної та ситуативної тривожності, домінуванням емоційно-негативних або нейтральних ставлень при моделюванні стратегій життєвої перспективи.

Емоційний компонент адаптації до закладу освіти включає в себе загальний емоційний стан дитини під час перебування у закладі освіти.

Поведінковий компонент. Адаптація до освітнього процесу у поведінковій сфері складається з наступних компонентів:

- соціальна поведінка (дотримання правил поведінки у закладі освіти, відповідність загальноприйнятим нормам тощо);
- пізнавальна активність [15].

План реалізації.

Лютий

Практичний психолог

• вивчення психологічної готовності учнів 4-х класів до навчання у 5 класі;

Березень

Практичний психолог

• підготовка до проведення та участь у психолого-педагогічному консилиумі з питання «Готовність випускників початкової школи до подальшого навчання»;

Квітень

Практичний психолог

• проведення корекційних та розвивальних занять з метою підготовки учнів 4 класу до навчання в 5 класі; консультування педагогів з питань забезпечення наступності між початковою та середньою ланками навчання;

Травень

Практичний психолог

• узагальнення результатів роботи щодо готовності учнів 4 класу до навчання в основній школі та оформлення відповідних висновків для врахування у подальшій роботі.

II. Основний етап (див. табл. 3.1)

Ресурси (співпраця).

Кадрові ресурси:

- педагогічні працівники освітнього закладу, які пройшли навчання :

1. Вебінар «Формування навичок адаптації учнів в різні вікові періоди» та успішне складання тесту за темою вебінару. URL: <https://vseosvita.ua/webinar/formuvannanavicok-adaptacii-ucniv-v-rizni-vikovi-periodi-19.html>;

2. Курс підготовки вчителів «Вчимося жити разом». URL: <http://lft.multycourse.com.ua/>.

Інформаційні ресурси:

1. Про організацію навчально-виховного процесу у 5-х класах загальноосвітніх навчальних закладів і вивчення базових дисциплін в основній школі : Лист Міністерства освіти і науки України від 24.05.2013 р. № 1/9-368. Інформаційний збірник та коментарі МОН України. 2013. № 19-20-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-368729-13>

Таблиця 3.1

Основний етап

№ з/п	Місяць	Практичний психолог	Соціальний педагог
1	Серпень	<ul style="list-style-type: none"> • планування, програмування, проектування діяльності (складання та представлення плану роботи на навчальний рік); • оформлення інформаційних матеріалів (стенди, папки), та матеріали для виступів на педагогічній раді, батьківських зборах; • підготовка діагностичних матеріалів.	<ul style="list-style-type: none"> • формування цілей та задач діяльності соціального педагога; • визначення головних орієнтирів в організації соціально-педагогічної діяльності; • планування, програмування, проектування соціально-педагогічної діяльності; • оформлення інформаційних матеріалів для стендів; • підготовка діагностичного інструментарію.
2	Вересень	<ul style="list-style-type: none"> • психологічний супровід адаптації учнів до освітнього процесу (учні 5-х класів); • здійснення просвітницької, розвивальної роботи з учнями, які потребують уваги в адаптаційний період	<ul style="list-style-type: none"> • здійснення соціально-педагогічної підтримки учнів, які потребують уваги в адаптаційний період (п'ятикласники); • первинне налагодження зв'язків з батьками та громадськістю мікрорайону школи;

		(п'ятикласники); <ul style="list-style-type: none"> • проведення консультації для класоводів, вчителів, батьків, з метою забезпечення успішної адаптації учнів до освітнього процесу. 	<ul style="list-style-type: none"> • виступи на батьківських зборах, робота рекомендацій батькам для покращення адаптаційного періоду учнів.
3	Жовтень	<ul style="list-style-type: none"> • психологічний супровід адаптації учнів до освітнього процесу (5 класи); • підготовка до проведення та участь у психолого-педагогічному консиліумі з питання «Адаптація учнів до умов навчання в основній школі» (5 класи); • складання аналітичних довідок за результатами проведеної діагностики; • здійснення просвітницької, розвивальної роботи з учнями, які потребують уваги в адаптаційний період (п'ятикласники, новоприбулі). 	
4	Жовтень-листопад	<ul style="list-style-type: none"> • проведення профілактичних заходів, спрямованих на ознайомлення учнів з нормами та правилами шкільного життя; • проведення профілактичних заходів, спрямованих на ознайомлення учнів з нормами та правилами шкільного життя; • складання аналітичної довідки за результатами проведеної діагностики. 	
5	Грудень	<ul style="list-style-type: none"> • корекційно-розвивальна робота з учнями, які виявили низький рівень адаптації до освітнього процесу. 	<ul style="list-style-type: none"> • поглиблена повторна діагностика учнів з низьким рівнем адаптації до освітнього процесу.

2. Адаптація дітей у 1, 5, 10 класах [упоряд. Т. Червонна]. К. : Шк. світ, 2008. 128 с.;

3. Адаптація п'ятикласників до навчання у школі. URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/2490-adaptatsyapyatiklasnikv-do-navchannya-u-shkolі>;

4. Загній І. Я – п'ятикласник. Програма для успішної адаптації. Психолог. 2013. № 1. Вкладка;

5. Македонська С. І., Дудченко Д. І. Система діяльності загальноосвітнього навчального закладу з адаптації п'ятикласників до нових умов навчання. Освіта та розвиток обдарованої особистості. 2014. № 11. С. 64–72. URL: <http://1sch.net/nashi/proekt/368-sistema-dyalnost-zagalnoosvtnogo-navchalnogo-zakladu-z-adaptatsiyatyatiklasnikv-do-novih-umov-navchannya.html>;

6. Марінушкіна О. Є., Замазій Ю. О. Адаптація учнів до шкільного навчання. 1–10 класи. Х. : Ранок, 2011. 192 с. (Бібліотека шкільного психолога);

7. Марінушкіна О. Є. Настільна книга шкільного психолога. Х. : Ранок, 2010. 288 с.;

8. Попова О., Мушинський В., Бондар О. Адаптація учнів і випускників. Київ : Шкільний світ, 2015. 168 с.;

9. Романовська Д., Шпортій Т. Психологічний супровід адаптаційного періоду п'ятикласників. Методичний посібник для практичних психологів та соціальних педагогів. Чернівці : Технодрук. 2005. 76 с.;

10. Сосновенко Н. В. Аби не загубилися у школі, або адаптація учнів перших та п'ятих класів. Заступник директора школи. 2017. № 9. С. 14-26;

11. Сосновенко Н. В., Тінякова А. І. Робоча книга працівника психологічної служби : Т.1. Адаптація дітей (учнів/студентів) до навчально-виховного процесу. К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 112 с.

Можливі ризики і перешкоди:

- відсутність/неналагоджена співпраця працівника психологічної служби та педагогічних працівників (класний керівник);

- слабка наступність між початковою і основною ланками школи;

- ігнорування вікових особливостей;

- механічне перенесення методів навчання і форм взаємодії зі старшими школярами на учнів 5-го класу.

Використана література

1. Березовська Л. І., Смоляк М. А. Психологічні особливості адаптації школярів до навчання. Вісник Національного університету оборони України. 2014. № 4 (41). С.162-167. URL: http://dspace.msu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/279/1/%D0%91%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0%2B%D0%A1%D0%BC%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D0%BA_%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D0%BF%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97%20%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%8F%D1%80%D1%96%D0%B2%20%D0%B4%D0%BE%20%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf.

2. Вивчення стану адаптації учнів 5-х класів до навчання в основній школі : звіт за результатами моніторингового дослідження. Київ : КНП «ОСВІТНЯ АГЕНЦІЯ МІСТА КИЄВА», URL : <https://monitoring.in.ua/up/files/portfolio/000070.pdf>

3. Горленко В. М., Лунченко Н. В., Мельник, А. А., Обухівська А. Г., Панок В. Г., Якимчук Г. В. Статистичний бюлетень показників розвитку психологічної служби та психолого-медико-педагогічних консультацій за 2015-2016 навчальний рік. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи. 2016. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/705154>.

4. Горленко В. М., Луценко Ю. А., Острова В. Д., Сосновенко Н. В., Ткачук. І. І. Методичні рекомендації щодо впровадження циклограм діяльності працівників психологічної служби : метод. рек. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 132 с. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/709623/1/%D1%86%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D0%B3.pdf>

5. Горленко В. М., Острова В. Д., Сосновенко Н. В., Ткачук І. І. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : метод. рек. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. С.73, 76-77, 81-84. URL: http://lib.iitta.gov.ua/713246/1/%D0%94%D1%96%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82_%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%BC%D1%83%D0%BC%D0%B8.pdf

6. Дзюбенко О. А. Психологічні особливості адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.07. Київ, 2013. 209 с. URL: <https://mydisser.com/ua/catalog/view/252/807/14582.html>

7. Дзюбенко О. А. Соціально-психологічні умови адаптації молодших підлітків при переході до основної школи. Вісник післядипломної освіти. 2011. Вип. 5. С. 229-236.

8. Дзюбенко Л. В. Психологічні проблеми переходу учнів з молодшої до основної школи. Проблеми сучасної психології. 2010. Вип.10. С. 911-921.

9. Дмитрієва С. М. Психологічні особливості адаптації школярів у середній ланці освіти. Конкурентоспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи : Матеріали п'ятої міжнар. наук.-практ. конфер. Житомир, 2011. С.391-395.

10. Каньоса Н. Особливості адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі. Педагогічна освіта: теорія і практика : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2017. Вип. 22 (1-2017), ч. 1. С. 119-125. URL:<http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/handle/123456789/1816>.

11. Лук'янова С. М., Насадюк Т. О. Адаптація учнів 5-х класів в процесі вивчення математики. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2016. № 2 (56). С. 330-339.

12. Невідоме покоління. Автопортрет. Посібник для вчителів, написаний учнями. Практичний психолог: Школа. 2013. Спецвипуск. 48 с.

13. Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. та ін. Основи практичної психології : підручник. [3-є вид.]. К. : Либідь, 2006. 536 с.

14. Сосновенко Н.В. Аби не загубилися у школі, або

адаптація учнів перших та п'ятих класів. Заступник директора школи. 2017. № 9. С. 14-26

15. Сосновенко Н. В., Тінякова А. І. Робоча книга працівника психологічної служби : Т.1. Адаптація дітей (учнів/студентів) до навчально-виховного процесу. К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 112 с.

16. Щербаківа О. О. Психологічна адаптація академічно здібних дітей до навчання в основній школі в умовах інноваційної освіти. Науковий огляд. 2015. № 10. С. 138-146.

4. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД АДАПТАЦІЇ УЧНІВ 10 КЛАСУ ДО ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

(за матеріалами методиста-психолога Ю. М. Вашкеби)

Проблема. Головним змістом професійної діяльності практичного психолога закладу освіти є комплексний системний психологічний супровід здобувачів освіти упродовж усього процесу навчання. В умовах соціалізуючого освітнього простору зростає необхідність перегляду вимог до системи психологічного супроводу освітнього процесу, спрямованого на створення максимально сприятливих умов для успішної соціально-психологічної адаптації дитини в учнівському середовищі, її повноцінного і гармонійного розвитку. Про психологічний супровід освітнього процесу йдеться у багатьох дослідженнях вітчизняної психології та педагогіки. Наприклад, у працях І. Дубровіної, К. Гуревича – це «сприяння», «співдіяння»; у працях С. Хоружого, А. Деркач, Г. Бардієр, І. Ромазан, Т. Чередникова розкривається зміст соціально-педагогічного супроводу, а М. Бітянова та В. Мухін – соціально-психологічного супроводу [6].

Існує багато поглядів на проблему психологічного супроводу. М. Бітянова визначає, що психологічний супровід – це система професійної діяльності психолога, спрямована на створення соціально-психологічних умов для успішного навчання і психічного розвитку дитини в ситуаціях шкільної взаємодії [4]. За А. Качимською, супровід можна розглядати з різних ракурсів, тобто як процес, метод або систему діяльності психолога. Якщо говорити про супровід як процес, тоді це послідовні дії шкільного психолога для створення сприятливих умов, у яких має навчатися та розвиватися дитина. Розглядаючи супровід як метод, дослідниця розуміє практичне втілення дій психолога. Сприйняття його як системи вказує на комплексний підхід спеціалістів різних галузей, які разом намагаються супро-

воджувати дитину в її розвитку та навчанні [7].

Бардиєр М., Ромазан І., Чередникова Т., вважають, що дорослий повинен цінувати природні механізми розвитку дитини, не руйнувати їх, а розкривати, при цьому самому бути і спостерігачем, і співучасником, і дослідником [4]. Таким чином, психологічний супровід – це коли психолог не йде поруч із дитиною, а знаходиться дещо попереду, створюючи умови для її розвитку. А особливо під час процесу адаптації здобувачів освіти до навчання при переході на новий віковий етап. Вивчення процесу адаптації учнів є одним з пріоритетних напрямків роботи психолога в закладі освіти. Адже сприятлива адаптація – запорука формуванню ефективних механізмів для соціалізації та оволодіння навичками навчальної діяльності школярів.

В освітянському просторі зі словом адаптація в першу чергу асоціюються здобувачі освіти 1-х та 5-х класів. Організація соціально-психологічного супроводу учнів 10-х класів в період адаптації менш систематизована та однобічна, оскільки включає в себе переважно профорієнтаційну роботу. Але, є ряд факторів, які можуть стати причинами виникнення соціально-психологічної дезадаптації десятикласників, адже мало хто при навчанні в 10 класі залишається в тому ж самому колективі, в якому вчився до цього. Як свідчить практика, новоутворені класи суттєво відрізняються мотивацією навчання, ставленням до навчання, якісним рівнем знань, рівнем вихованості. У такому випадку класний колектив змінює суттєво свою структуру, стає зовсім іншим для кожного здобувача освіти. У зв'язку із цим у дітей можуть спостерігатися істотні зміни в самооцінці, як правило, не усвідомлювані самим підлітком, та загострюватися емоційно-почуттєві реакції. Подібні процеси досить часто призводять до виникнення захисних механізмів різного роду, які забезпечують збереження звичної самооцінки людини і його ставлення до себе, спотворюючи сприйняття навколишньої дійсності. Зовні неадекватне сприйняття навколишнього світу і власної особистості може виявлятися в поведінкових порушеннях, зниженні конструктивності поведінки, частих афективних реакціях, виникає пригніченість і депресія. У цілому подібний стан прийнято

кваліфікувати як соціально-психологічну дезадаптацію, яка потребує індивідуальної роботи з психологом.

Соціально-психологічна дезадаптація – порушення процесу активного пристосування індивіда до умов соціального середовища засобами взаємодії і спілкування за хибного або недостатньо розвинутого уявлення людини про себе і свої соціальні зв'язки та міжособистісні контакти [3]. Наявність дезадаптації зумовлює труднощі в процесі оволодіння особистістю відповідної ролі при входженні в нову соціальну ситуацію, потребує набуття удосконалення навичок спілкування та взаємодії. Супроводжується незадоволенням особистості своїм становищем у групі, ефективністю реалізації свого комунікативного потенціалу, зниженням самооцінки, розмиванням індивідуальності, посиленням незадоволеності своїм становищем у соціальному оточенні загалом.

При переході із середньої до старшої ланки навчання у школяра-старшокласника спостерігаються наступні зміни [1]:

- змінюється уявлення про себе самого, самооцінювання своєї зовнішності, розумових, моральних, вольових якостей;
- відбувається зростання вольової саморегуляції;
- зростає концентрація уваги, обсяг пам'яті, логізація навчального матеріалу;
- формується абстрактно-логічне мислення;
- проявляються вміння самостійно розбиратися у складних питаннях;
- відбувається формування власного світогляду, як цілісної системи поглядів, знань і переконань;
- активним стає прагнення до самоствердження своєї незалежності, оригінальності, самостійності;
- істотно перебудовується емоційна сфера;
- основним мотивом пізнавальної діяльності стає прагнення набути професію.

Також саме на цей час приходиться криза юнацького віку. В юності особливо зростає необхідність у визнанні й захищеності, як ніколи стає актуальною потреба в спілкуванні. Спілкуючись з іншими, дівчата й хлопці відчувають

необхідність знайти своє «Я», зрозуміти свої життєві цілі, цінності, орієнтири, перспективи. Тому весь адаптаційний період пронизаний ідеями самопізнання і самовизначення в життєвих цінностях, формування образу «Я».

Старші школярі вже включаються в новий тип діяльності – освітньо-професійний, який стає засобом реалізації життєвих планів. У цьому віці навчальна інформація може бути осмислена самостійно, адже учні вже здатні самостійно обирати форми отримання інформації. Розвиток пізнавальних процесів досягає досить високого рівня, якісно змінюється мислення, досягаючи теоретичного рівня. Підлітки тепер намагаються зіставити різні теорії, точки зору, тобто здатні віднайти і зрозуміти істину. Перехід від підлітка до юнацтва характеризується стабілізацією емоційного фону, підвищенням самоконтролю, саморегуляції. У навчальних завданнях можна використовувати емоційно-образний стиль, зображення типових відносин людини і суспільства.

Активно йде розвиток мотивоційної сфери. Головне місце у навчанні тепер займають мотиви, пов'язані із самовизначенням і підготовкою до самостійного дорослого життя. Формуються інтереси до теоретичних проблем і досліджень, наукової діяльності, пошуків, самостійної дослідницької діяльності [13].

Тому, специфіку психологічного супроводу адаптації 10-класників визначають вікові особливості й **початок профільного навчання**.

Профільне навчання – це вид диференційованого навчання учнів у старших класах, воно передбачає поглиблене вивчення учнями одного або декількох предметів, спеціальних курсів, відповідних обраному профілю і забезпечують допрофесійну підготовку з метою вибору майбутньої сфери діяльності [13].

Практика показує, що коли обраний профіль відповідає психофізіологічним і особистісним рисам, інтересам і схильностям учня, то, не зважаючи на підвищені вимоги та збільшення навчального навантаження, втомі і пов'язані з нею невротичні явища спостерігаються набагато рідше, а ефективність освітнього процесу зростає.

Важливий і той факт, що саме по собі успішне трудове і професійне самовизначення підвищує адаптивність організму, є джерелом життєвої активності та позитивних тенденцій у подальшому розвитку особистості та вдосконаленні здоров'я.

Термін «адаптація» походить від пізньолатинського «adaptatio» (пристосування, звикання), з самого початку він широко застосовувався у біологічних науках для опису феномена і механізмів пристосовницької поведінки індивідів у тваринному світі та еволюції різних форм життя. Його використання пов'язують з іменем німецького фізіолога Х. Ауберта, який у 1865 році означив цим терміном явище пристосування чутливості органів зору і слуху, що виражалось у підвищенні чи пониженні порога чутливості у відповідь на дії подразника [16].

Соціально-психологічну адаптованість характеризують як певний стан взаємовідносин особистості і групи, коли особистість без тривалих зовнішніх і внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні потреби, повною мірою виправдовує ті рольові очікування, які має щодо неї еталонна група, переживає стани самоствердження і вільного вираження творчих здібностей. Адаптація – це той соціально-психологічний процес, який за умови сприятливого протікання приводить особистість до стану адаптованості. Якщо процеси адаптації порушуються, то в даному соціальному середовищі особистість опиняється у стані дезадаптованості [16].

А. Фурман зазначає, що є підстави чітко розмежувати три різновиди адаптаційних процесів:

а) *адаптованість* як справжня чи відносна гармонійність між суб'єктивними цілями і кінцевими результатами, що супроводжується позитивним ставленням-оцінкою, розумінням, прийняттям особистістю навколишнього світу і самої себе;

б) *неадаптованість* як більшою чи меншою мірою усвідомлена невідповідність між цілями і результатами діяльності, що породжує амбівалентні почуття й оцінки, але яка не справляє психотравмуючого впливу на особистість;

в) дезадаптованість як певна дисгармонія між цілями і результатами, що є джерелом психічної напруги (стрес, психічний зрив, паніка та ін.), внутрішнього дискомфорту і нестабільності перебігу психічних процесів (страх, депресія, фрустрація тощо) [12].

Тому завдання, що ставляться перед педагогічним колективом, класними керівниками, батьками та шкільним психологом в перші місяці навчального року – скорочення періоду адаптації десятикласників з метою їх найшвидшого включення у виконання намічених навчальних програм та планів, активного включення в суспільно-корисне життя класу, школи, створення максимально сприятливих умов для самореалізації особистості старших учнів.

Для сучасного здобувача освіти десятого класу, який знаходиться в умовах оновлення змісту освіти, важливою проблемою є соціально-психологічна адаптація до нової ситуації навчання. В першу чергу це адаптація до нового класного колективу (зливання класів, перехід з одного класу в другий, перехід в іншу школу), адаптація до збільшення шкільного навантаження та профільного навчання (більшість колективів формується з учнів різних класів, навіть шкіл), до нових вимог вчителів. Часто школярі, обираючи навчання в профільному класі не розуміють, що на них чекає, як це знадобиться в майбутньому.

Такий стан можна назвати станом внутрішньої напруженості, настороженості, що утруднює прийняття як інтелектуальних, так і особистісних рішень. Таке тривале психологічне напруження може призвести до шкільної дезадаптації, коли учень стає недисциплінованим, неуважним, безвідповідальним, відстає у навчанні, швидко стомлюється і просто не хоче йти до школи.

Мета. Створити оптимальні соціально-психологічні та педагогічні умови для самореалізації особистості здобувача освіти, успішного навчання та розвитку в новій системі шкільних відносин, профільного навчання, включення внутрішнього потенціалу і досягнення такого рівня функціонування, який дозволяє без перевантажень бути успішним та активним учасником освітнього процесу.

Завдання:

- скласти комплекс професійного інструментарію для дослідження адаптації учнів 10 класу в умовах профільного навчання;
- дослідити особистісні компоненти кожного учня з метою профілактики і ефективного вирішення проблем, які виникають у спілкуванні, розвитку, навчанні старшокласників;
- виявити школярів, які мають труднощі у процесі адаптації (з проявами очевидної чи прихованої неадаптованості, дезадаптації);
- виявити зовнішні та внутрішні чинники, що перешкоджають успішній адаптації до профільного навчання у старшій школі;
- реалізувати систему розвивальних занять для учнів, спрямованих на оптимізацію процесу адаптації, змінити простір соціального розвитку в класі;
- здійснити корекцію стану неадаптованих здобувачів освіти та надати психологічну підтримку педагогам, які працюють у 10-х класах, батькам учнів.

Цільові групи: заходи проводяться із здобувачами освіти 10 класу, їхніми батьками та педагогами.

Методи, методики та етапи психологічного супроводу процесу адаптації учнів 10 класу до нових умов навчання:

- ігротерапія,
- проєктивний малюнок,
- психогімнастика,
- методи поведінкової корекції.

Реалізація проєкту передбачає дотримання наступної структури:

Перший етап психологічного супроводу адаптаційного періоду старшокласників – *діагностичний*. Його метою є: збір всієї необхідної інформації про підлітків; визначення їх психологічного статусу; отримання відомостей про середовище, в якому десятикласники перебувають; складання соціально-психолого-педагогічної характеристики; підготовка індивідуальної корекційно-розвиткової програми. Для проведення діагностичного мінімуму з вивчення адаптації десятикласників в старшій школі можна використовувати наступний інструментарій [14]:

1. Методика «Визначення особистісної адаптованості школярів» (А. В. Фурман) або тест шкільної тривожності Філіпса;

2. Анкета «Експрес-самооцінка самопочуття» для виявлення стану соціального благополуччя у школі (Д. Д. Романовська);

3. Опитувальник суб'єктивного ставлення школяра до діяльності, самого себе та оточуючих (ССДСО) (О. Афанасьєв);

4. Опитувальник тривожності старших підлітків та юнаків (Ч. Д. Спілберга, модифікований А. Ф. Андрійовою);

5. Шкала депресії (Т. Балашова);

6. Методика «Самооцінка особистості» (С. Я. Рубінштейн і Т. В. Дембо);

7. Методика «Незакінчені речення» (Д. М. Сакса та Л. Сіднея);

8. Спостереження під час і поза навчальних занять.

Для дослідження психологічного клімату в класному колективі, виявлення міжгрупових стосунків, мікрогруп та психоемоційного стану учнів слід використати наступні методики [17]:

1. «Соціометрія» (Дж. Морено);

2. Методика визначення міжособистісних стосунків школяра (за Рене Жилем);

3. Методика визначення згуртованості в колективі «Скільки голів, стільки думок»;

4. Методика «Виявлення рівня задоволеності учнів різними аспектами життя колективу» (Л. Фрідмана);

5. Восьмиколірний тест Люшера.

У випадку виявлення учнів, у яких діагностовано низький рівень адаптованості, неадаптованість або дезадаптацію слід провести індивідуальну поглиблену діагностику. У цьому напрямку рекомендуємо використовувати наступні психодіагностичні методики [12]:

1. Визначення типу темпераменту (Г. Айзенк).

2. Визначення рівня особистісної та ситуативної тривожності (Дж. Тейлор, Ч. Спілбер).

3. Діагностика соціально-психологічної адаптації

(К. Роджерс, Р. Раймонд).

4. Особистісний опитувальник Кеттела.

5. Вивчення особистості біографічним методом (за Н. Гриценком).

6. Експрес-діагностика (І. Юсупов, Т. Верняєва).

7. Опитувальник Рассела.

8. Визначення спрямованості особистості (анкета Б. Басса).

На цьому етапі відбувається знайомство учнів. Можна запропонувати учням вправи, які допоможуть ближче познайомитися, налагодити контакт, налаштуватися на роботу: вправа «Візитка», «Твоє ім'я», «Автопортрет», «Мій Всесвіт», «Бінго», «Хто я?», «Похвали себе», «Слова схвалення», «Подаруй посмішку», гра «Рахунок до 10», «Приємно сказати», «Індивідуальність» [8; 9].

Також на цьому етапі з учнями проводяться індивідуальні та групові консультації щодо проблем, які виникли у процесі навчальної діяльності.

Другий етап - психологічна просвіта вчителів та батьків. З метою розвитку психологічної компетентності батьків та педагогів слід розробити інформаційні путівники та пам'ятки щодо профілактики ситуацій неадаптованості конкретної вікової категорії; забезпечити класних керівників психологічними характеристиками на неадаптованих дітей; провести психологічні тренінги з батьками та педагогами з метою успішної адаптації; організувати проведення психолого-педагогічного консиліуму «Адаптація учнів 10 класу» (при наявності учнів, у яких виявлено низький рівень адаптації, неадаптованість або дезадаптованість) та психолого-педагогічного семінару для вчителів «Психологічні особливості підліткового та юнацькового віку. Кризові періоди».

Третій етап - корекційна робота з учнями, які мають ознаки неадаптованості чи дезадаптації. Визначальною в даній ситуації є здатність старшокласника взяти на себе відповідальність за успішність у навчанні. І навіть якщо учні будуть не готові до такої ситуації, варто розбудити у них інтерес і бажання подумати з цього приводу. Ця частина роботи проводиться в формі самодіагностики з подаль-

шим аналізом: «Що я можу зробити для того, щоб...?», «Як я можу повпливати на ...?», «Що я більше за все ціную в собі та людях...?», «Що означає мати власну позицію в житті...?», «Від чого в першу чергу залежить мій успіх?» тощо. Важливо, щоб у дітей була можливість подумати самостійно над значимими питаннями, а також співвіднести отримані результати з уявленнями однолітків.

У цьому напрямку рекомендуємо використовувати наступний корекційно-розвитковий інструментарій: корекційно-розвивальна програма соціально-психологічного супроводу адаптації учнів 10-их класів «Я – старшокласник» (Укладач: Л. І. Білійчук) [9]; Комплексна програма роботи практичного психолога (соціального педагога) професійно-технічної освіти по подоланню та профілактиці дезадаптованості учнів ПТНЗ (Автор: С. В. Харівська) [8]; Програма тренінгу «Формування емоційної стабільності та розвиток навичок керування емоційними станами» (Автор: О. С. Пашкова) [11]; Корекційно-розвивальна програма для учнів підліткового віку «Долаємо стрес разом» (укладач: А. І. Колесник) [9].

На даному етапі також доцільне використання арт-терапевтичних вправ та технік, психогімнастичних ігор, вправ з використанням карток серії «Креатив» для подолання труднощів у процесі соціальної адаптації, покращення, стабілізації емоційних станів, ідентифікації проблеми: вправа «Проблема, потреба, ресурс», «Дерево», «Лист до себе», «Поза кучера», «Німий крик», «Безпечне місце» [19]; здійснити переоцінку життєвих цінностей та пошук внутрішнього ресурсу: вправа «Дерево життя», вправа «Стратегії подолання перешкод», вправа «Мої особистісні ресурси», вправа «Соціальна мережа підтримки», вправа «Кола довіри», вправа «Лінія життя», вправа «Внутрішні помічники», арт-терапевтична вправа «Шлях до мети» [19], формування ціннісних орієнтирів старшокласника: вправа «Мій ідеальний день», вправа «Піраміда життя», вправа «Побудова власного герба», вправа «Мій вибір», «Важливі уроки життя», «Карта мого життя», «Сімейний альбом», Діагностично-корекційна технологія-гра «Мої найважливіші цінності», Тренінгове заняття «Цінність життя.

Цінності в житті», вправа «Найважливіші речі в моєму житті» [17; 18]; релаксаційні вправи, зняття м'язових, емоційних напружень: ауторелаксація «Ліс», «Занедбаний сад», «Здрастуй, Я, мій улюбленець», «Маяк», психогімнастичні вправи: «Я йду по гарячому піску», «Поспішаю на роботу», «Заборонений плід», «Скульптор», «Казка», малюнкові вправи «Як я почуваю себе в класі», малювання на тему «Я», «Футболка з надписом», «Каракулі», «Кошик сміття», «Коло захисту», «Вулкан гніву», кінезіологічні вправи: «Гаки», «Перекасти голови», «Хотьба босоніж» [8; 17]. Ігрові прийоми корекції згуртованості колективу та формування позитивного психологічного клімату в учнівському середовищі: вправа «Клубочок побажань», невербальна вправа «Сліпий і поводитир», «Маятник», «Малюнок мого настрою», «Лава», «Корабельна аварія», «Безлюдний острів» [17].

Після кожного етапу роботи здійснити обмін думками, емоціями, враженнями.

Також варто провести індивідуальне та групове консультування здобувачів освіти, педагогів та батьків з питань низької адаптованості, не адаптованості, дезадаптованості.

Термін виконання: вересень-грудень

Кінцеві результати. Реалізація плану психологічного супроводу процесу адаптації дозволить учням 10 класів безболісно прийняти й засвоїти нові соціальні ролі, успішно функціонувати у новій системі шкільних відносин, зберегти і укріпити психічне здоров'я та покращити міжособистісні взаємини з однолітками.

Критерії ефективності. На шляху профілактики дезадаптації учнів 10 класу важливу роль відіграє своєчасна психодіагностика особистості та класного колективу.

Психологічна діагностика рівня адаптації десятикласника необхідна для того, щоб вчасно зрозуміти, як себе почуває кожен учень в класі, та намітити шляхи надання допомоги, якщо щось не складається в навчальній діяльності та взаємовідносинах з однолітками. Для цього можна скористатися запропонованим нами діагностичним інструментарієм. З метою перевірки ефективності вжитих заходів, необхідно провести вхідне і вихідне обстеження рівня адаптованості десятикласників до нових умов навчан-

ня в закладі освіти.

Критеріями оцінки досягнення поставленої мети та завдань слід вважати зниження рівня тривожності 10-класників, відсутність дезадаптованих школярів, підвищення рівня комунікативності школярів та мотивації до навчання.

План реалізації. Сучасні інноваційні технології навчання й виховання потребують якісного психологічного супроводу, який передбачає цілеспрямовану, грамотно сплановану роботу з усіма категоріями учасників освітнього процесу – вчителями, учнями, батьками.

Забезпечення психологічного супроводу освітнього процесу здійснюється за наступними напрямками: діагностика, психологічне консультування, корекційно-відновлювальна та розвиткова робота, психологічна профілактика та просвіта. У цьому контексті основними компонентами психологічного супроводу є діагностика, корекція і консультування. Система діагностичного моніторингу передбачає: відстеження рівня розвитку особистісних компонентів школярів; визначення адаптаційного перебігу в учнів; визначення психологічної готовності учнів десятикласників до профільного навчання; визначення ступеня соціалізації старшокласників та їх професійних нахилів.

Результати діагностичних досліджень варто розглянути на психолого-педагогічному консиліумі.

Консультаційний напрям дає можливість забезпечити вирішення нагальних проблем, пов'язаних з адаптаційним періодом, зі стресовими та складними життєвими ситуаціями, кризовими станами, із питаннями психологічної готовності десятикласників до профільного навчання та професійного самовизначення старшокласників, тому в цьому напрямку слід провести психологічні консультування вчителів, учнів, батьків, надати відповідні рекомендації.

Корекційний напрям передбачає діяльність з подолання чи виправлення певних неприйнятних особистісних якостей учнів та негативних станів: страху, надмірної тривожності, проявів девіантної поведінки, шкідливих звичок, замкнутості, відчуження тощо. За допомогою корекційної роботи формуються не тільки особистісні якості та індивідуальні здібності школяра, а й інтерпсихічний простір шко-

ляра, проходячи через який, дитина здатна до нових дій і особистісного самовираження.

Просвітницька діяльність полягає в залученні учасників освітнього процесу: учителів, учнів, батьків до психологічних знань через систему практичних занять, психолого-педагогічних семінарів для вчителів з науково-методичної проблеми, занять із педагогічної освіти батьків, тренінгів педагогічної та батьківської ефективності, факультативних занять, комунікативних тренінгів, тематичних годин спілкування практичного психолога.

Наприкінці листопада аналізується робота, що була проведена з усіма учасниками освітнього процесу. Як наслідок робляться висновки щодо реалізації програми адаптації учнів, вносяться пропозиції щодо проєктування подальшої роботи в 10 класі [2].

Циклограма психологічного супроводу адаптаційного процесу десятикласників.

Вересень

- Роз'яснювальна бесіда з класним керівником та вчителями-предметниками щодо особливостей адаптаційного періоду учнів 10 класу.

I-II тиждень

- Індивідуальні та групові бесіди з учнями, які мають труднощі у навчанні та адаптованості до умов старшої школи.

Протягом місяця

- Первинна діагностика з метою визначення процесу адаптованості 10 класу до нових умов навчання, психоемоційного стану учнів, психологічного клімату в класному колективі тощо.

III-IV тиждень

- Проведення адаптаційних заходів з учнями 10 -х класів з метою профілактики дезадаптованості, налагодження взаємин у класі, налаштування на співпрацю та зняття емоційної напруги.

Жовтень

- Індивідуальні та групові консультації з класним керівником та вчителями-предметниками щодо учнів, у яких виявлено низький рівень адаптованості.

I – III тиждень

- Індивідуальні консультації з учнями 10 класу, які мають труднощі в адаптації до навчання – 1 раз на тиждень.
- Індивідуальна поглиблена діагностика неадаптованих учнів з метою визначення особистісних компонентів особистості.
- Проведення тренінгових занять з учнями з метою налагодження взаємин у класі, налаштування на співпрацю та зняття емоційної напруги – 1 раз на тиждень.
- Система індивідуальних та/або групових корекційно-розвивальних занять з учнями, які мають ознаки неадаптованості чи дезадаптації – 2 рази на тиждень.

Листопад

- Засідання психолого-педагогічного консилиуму «Психолого-педагогічний супровід процесу адаптації до старшої школи та результати діагностики учнів 10 класу».
- Проведення тренінгових занять з учнями з метою налагодження взаємин у класі, налаштування на співпрацю та зняття емоційної напруги – 1 раз на тиждень, або за потреби.
- Система індивідуальних та/або групових корекційно-розвивальних занять з учнями, які мають ознаки неадаптованості чи дезадаптації – 2 рази на тиждень.

Грудень

- Повторна діагностика адаптованості учнів 10 класу за результатами корекційної роботи

II тиждень

- Визначення ефективності вжитих заходів щодо профілактики та подолання неадаптованості учнів 10 класу.
- Проведення корекції дезадаптованості в учнів (за потреби) за окремою програмою.

Ресурси (співпраця): людські – наявність спеціалістів; матеріально-технологічні – технічні засоби навчання; інформаційні – доступ до Інтернету, потрібна література.

Потреби: методична допомога у створенні проєкту, забезпечення матеріалами.

Можливі ризики і перешкоди:

- Відсутність забезпечення закладів освіти фахівцями психологічної служби.

- Відсутність створення належних умов праці для практичних психологів та соціальних педагогів.

Висновки: Школа для дитини є центром освоєння соціуму. Перший досвід міжособистісних відносин, засвоєння знань, і багато іншого – все це отримує дитина в школі. Саме тут необхідно виробити єдину лінію роботи і педагогів, і батьків, і психолога. Тільки при взаємному прийнятті рішень, при єдиних цілях, школа може претендувати на звання соціального інституту знань.

Психологічний супровід – це професійна діяльність практичного психолога, його ефективна взаємодія з учасниками освітнього процесу засобами діагностики, профілактики, корекційної роботи, психолого-педагогічної просвіти, спрямованих на надання допомоги дитині в розв'язанні актуальних проблем навчання, виховання та соціалізації.

Завдання психологічного супроводу для старшої школи - допомога у профільній орієнтації та професійному самовизначенні, підтримка у вирішенні екзистенційних проблем (самопізнання, пошук сенсу життя, досягнення особистої ідентичності), розвиток тимчасової перспективи, здатності до цілепокладання, розвиток психосоціальної компетентності, профілактика девіантної поведінки, наркозалежності. Головне, щоб в основі роботи з дітьми була орієнтація на зону найближчого розвитку та на соціальну адаптацію.

За умови вчасного виявлення дезадаптованих дітей, які важко пристосовуються до нових умов навчання в школі, можна попередити можливі негативні явища на даному етапі розвитку особистості школяра: полегшити процес адаптації, уникнути стресів, негативних переживань, надмірних емоцій, конфліктів та погіршень фізичного здоров'я, яке залежить від стану психіки дитини, які можуть виникнути в подальшому процесі навчання.

Отже, зміст діяльності працівників психологічної служби, педагогічних працівників та батьків в адаптаційний період полягає в тому, щоб зробити природній процес адаптації учнів 10-го класу до умов навчання більш м'яким та інтенсивним. Варто пам'ятати, що краще запобіг-

ти дезадаптації, аніж її долати.

Використана література

1. Адаптація десятикласників до навчання у профільних класах (назва з екрану). URL: <https://bilousi.wixsite.com/mysite-1/iii-blok-1-adaptaciya-uchniv> ;
2. Адаптація дитини до школи / упоряд.: С Максименко, К. Максименко, О. Главник. К : Мікрос-СВС, 2003. 111 с.;
3. Адаптація дітей у 1, 5, 10-х класах / упоряд. Т. Червонна. К. : Шкільний світ, 2008. 128 с.;
4. Битянова М. Р. Организация психологической работы в школе. М. : Совершенство, 1998. 298 с.;
5. Білійчук Л. І. Корекційно-розвивальна програма соціально-психологічного супроводу адаптації учнів 10-х класів «Я – старшокласник». URL: <http://iprobuk.cv.ua/index.php/org-struct/2012-12-06-15-27-32/2012-12-21-13-01-29/2012-12-21-14-25-46/>;
6. Бучевська Л. М. Психологічний супровід навчально-виховного процесу. Таврійський вісник освіти. 2015. № 1(49). С. 239-243;
7. Качимская А. Ю. Психологическое сопровождение приемственности развития на этапе «детский сад – начальная школа». Сибирский психологический журнал. 2005. №21. С. 128–132;
8. Комплексна програма роботи практичного психолога (соціального педагога) професійно-технічної освіти по подоланню та профілактиці дезадаптованості учнів ПТНЗ / укладач: С. В. Харівська. URL: <http://iprobuk.cv.ua/index.php/org-struct/2012-12-06-15-27-32/2012-12-21-13-01-29/2012-12-21-14-25-46/>;
9. Корекційно-розвивальна програма для учнів підліткового віку «Долаємо стрес разом» / укладач: А. І. Колесник. URL: <http://iprobuk.cv.ua/index.php/org-struct/2012-12-12-06-15-27-32/2012-12-21-13-01-29/2012-12-21-14-25-46/>;
10. Осухова Н. Г. Психологическое сопровождение се-

мый и личности в кризовой ситуации. Школьный психолог, 2001. №31. С. 1-16.

11. Пашкова О. С. Програма тренінгу «Формування емоційної стабільності та розвиток навичок керування емоційними станами». URL: <http://iprobuk.cv.ua/index.php/org-struct/2012-12-06-15-27-32/2012-12-21-13-01-29/2012-12-21-14-25-46/>;

12. Професійний інструментарій працівника психологічної служби (назва з екрану). URL: <http://iprobuk.cv.ua/index.php/org-struct/2012-12-06-15-27-32/2012-12-21-13-01-29/2012-12-21-14-25-46/>;

13. Психогімнастичні вправи, спрямовані на розвиток вербального та невербального компоненту креативності та уваги / уклад. Р. О. Труляев. Кривий Пир, 2012. 15 с. URL: [https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:qRothNA2iNoJ:https://kzshint1.jimdo.com/app/download/12450699223/%25D0%259F%25D1%2581%25D0%25B8%25D1%2585%25D0%25BE%25D0%25B3%25D1%2596%25D0%25BC%25D0%25BD%25D0%25B0%25D1%2581%25D1%2582%25D0%25B8%25D1%2587%25D0%25BD%25D1%2596_%25D0%25B2%25D0%25BF%25D1%2580%25D0%25B0%25D0%25B2%25D0%25B8_%25D0%25B4%25D0%25BB%25D1%258F_%25D1%2580%25D0%25BE%25D0%25B7%25D0%25B2%25D0%25B8%25D1%2582%25D0%25BA%25D1%2583_%25D0%25BA%25D1%2580%25D0%25B5%25D0%25B0%25D1%2582%25D0%25B8%25D0%25B2%25D0%25BD%25D0%25BE%25D1%2581%25D1%2582%25D1%2596.pdf%3Ft%3D1452500683+&cd=6&hl=uk&ct=clnk&gl=ua](https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:qRothNA2iNoJ:https://kzshint1.jimdo.com/app/download/12450699223/%25D0%259F%25D1%2581%25D0%25B8%25D1%2585%25D0%25BE%25D0%25B3%25D1%2596%25D0%25BC%25D0%25BD%25D0%25B0%25D1%2581%25D1%2582%25D0%25B8%25D1%2587%25D0%25BD%25D1%2596_%25D0%25B2%25D0%25BF%25D1%2580%25D0%25B0%25D0%25B2%25D0%25B8_%25D0%25B4%25D0%25BB%25D1%258F_%25D1%2580%25D0%25BE%25D0%25B7%25D0%25B2%25D0%25B8%25D1%2582%25D0%25BA%25D1%2583_%25D0%25BA%25D1%2580%25D0%25B5%25D0%25B0%25D1%2582%25D0%25B8%25D0%25B2%25D0%25BD%25D0%25BE%25D1%2581%25D1%2582%25D1%2596.pdf%3Ft%3D1452500683+&cd=6&hl=uk&ct=clnk&gl=ua;);

14. Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник / уклад.: М. В. Лемак, Ю. В. Петрше. Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2011. 616 с.;

15. Пушкарь Н. А. Психогімнастика. URL: <https://pushkarnatalia.jimdo.com/%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%8C%D0%BA%D1%96-%D0%B1%D1%83%D0%BB%D0%B8/%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B3%D1%96%D0%BC%D0%BD%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/>;

16. Романовська Д. Д., Боярин Л. В., Семенко Ю. В. Соціально-психологічні основи подолання шкільної дезадаптації. Методичний посібник. Чернівці, Заставна, 2011. 127 с.;

17. Романовська Д. Д., Ілащук О.В. Психологічні стратегії формування позитивного мікроклімату в навчальному закладі. Методичний посібник. Чернівці, 2012. 180 с.;

18. Романовська Д. Д., Ілащук О.В. Формування ціннісних орієнтацій як регуляторів процесу особистісної саморегуляції учнів. Методичний комплекс. Чернівці, 2013. 32 с.;

19. Романовська Д. Д., Ящук М. Г. Ефективні технології розвитку та відновлення стресотсійкості/життєстійкості у дітей та дорослих. Методичний посібник для практичних психологів, соціальних педагогів. Чернівці, 2018. 180 с.;

20. Сліпович Н. М. Особливості навчання учнів 10 класів. Освітній портал «Класна оцінка». 2019. URL: <http://klasnaocinka.com.ua/uk/article/osoblivosti-navchannya-uchniv-10-klasu.html/>;

21. Шерстюк В. В. Арт-терапевтичні техніки. URL: <https://psihol.jimdo.com/%D0%BD%D0%B0-%D0%B4%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%83-%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%B3%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%BC/%D0%B0%D1%80%D1%82-%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D0%B2%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96-%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B8/>.

5. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ У ЗЗСО

Проблема. Одним із напрямів гуманізації системи освіти України є інтегрування дітей з особливими освітніми потребами (далі – діти з ООП) в освітній простір. Цей процес набуває все більшого поширення, що відповідає пріоритетам державної політики, окресленим у «Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» та підтриманим низкою нормативно-правових документів, серед яких Закони України «Про внесення змін до деяких законів України про освіту щодо організації інклюзивного навчання» (від 5 червня 2014 р.) та «Про внесення змін до Закону України «Про освіту» щодо особливостей доступу осіб з особливими освітніми потребами до освітніх послуг» (від 23 травня 2017 р.).

Відповідно до ст. 20.6 Закону України «Про освіту» навчання дітей з ООП здійснюється в інклюзивних та/або спеціальних групах і класах. За інформацією Міністерства освіти і науки України, у 2018/2019 навчальному році загальну середню освіту здобували: – 11 866 учнів в інклюзивних класах; – 6 230 учнів в спеціальних класах; – 37 787 учнів в спеціальних школах; – 12 115 учнів з особливими освітніми потребами на індивідуальній формі навчання [2].

Незалежно від форми здобуття освіти, залучення таких дітей до закладу передбачає їх обов'язковий психологічний супровід, адже якими б не були потенційні можливості їх розвитку, у дітей з ООП завжди залишаються специфічні труднощі, зумовлені порушеннями розвитку. Крім того, організація ефективного психологічного супроводу дітей з ООП з перших днів їх перебування в закладі освіти сприяє прискоренню процесу адаптації до нових умов життєдіяльності та створенню комфортних умов для навчання і психологічного розвитку.

Необхідність організації психологічного супроводу дітей з ООП закріплено і в нормативно-правових актах,

що визначають основні функції, зміст і завдання участі спеціалістів системи психологічної служби у запровадженні інклюзивного навчання, завдання психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами практичними психологами і соціальними педагогами [7].

У той же час, як свідчить практика, практичні психологи відчують певні труднощі щодо організації супроводу дітей з ООП, що обумовлені багатоаспектністю проблеми.

Мета запропонованого алгоритму психологічного супроводу – створення комплексної системи психологічних умов, які б сприяли попередженню виникнення (або усунення) у дітей з ООП дестабілізаційних чинників, формуванню їхніх адаптивних функцій, забезпеченню оптимального розвитку в умовах закладу освіти.

Завдання.

Основними завданнями психологічного супроводу дітей з ООП у межах запропонованого алгоритму є:

1. актуалізація особистісного потенціалу розвитку дитини, що має ООП;
2. формування дружнього та неупередженого ставлення до дітей з ООП в усіх учасників освітнього процесу;
3. формування позитивних міжособистісних стосунків дітей з ООП та їх ровесників, профілактика стигматизації і дискримінації в дитячому середовищі;
4. формування психологічної компетентності педагогів до взаємодії з дитиною з ООП;
5. психологічна підтримка батьків дітей з ООП або осіб, які їх замінюють.

Цільові групи.

Основними цільовими групами психологічного супроводу є діти з ООП, їх батьки або особи, які їх замінюють, педагоги, здобувачі освіти з нормотиповим розвитком та їх батьки.

Відповідно до міжнародних документів, діти з особливими потребами – це особи до 18-ти років, які потребують додаткової підтримки в освітньому процесі (діти з порушеннями психофізичного розвитку, діти з інвалідністю, діти-біженці, працюючі діти, діти-мігранти, діти – представ-

ники національних меншин, діти – представники релігійних меншин, діти із сімей з низьким прожитковим мінімумом, безпритульні діти, діти-сироти, діти із захворюваннями на ВІЛ/СНІД та інші).

В українському законодавстві термін «діти з особливими освітніми потребами» використовується у вужчому розумінні інклюзивної освіти й охоплює дітей з порушеннями фізичного, психічного, інтелектуального розвитку, сенсорними порушеннями та дітей з інвалідністю [6].

Дитина з ООП не може бути адаптована та соціалізована «сама по собі», окремо від сім'ї, а тому батьки цих дітей чи особи, які їх замінюють, також потребують психологічної допомоги щодо розвитку можливостей, нахилів та інтересів дитини, зниження емоційного дискомфорту у зв'язку з особливостями розвитку їх дитини.

Слід зазначити, що супровід сім'ї означає не тільки підтримку сімей, які мають дітей з особливими освітніми потребами. Це також і формування соціального інтересу до особливих дітей у всіх батьків інклюзивного класу (школи), що сприятиме попередженню явної чи прихованої дискримінації та стигматизації дітей, які мають особливі потреби.

Навчання дітей з ООП висуває особливі вимоги до професійної та особистісної підготовки педагогів, які не одразу оволодівають тими професійними ролями, що необхідні для навчання та виховання дітей з ООП. Цей процес включає декілька стадій: від явного чи прихованого спротиву до пасивного чи активного прийняття. Це актуалізує питання формування психологічної готовності педагогів до роботи з дітьми з ООП.

Важливою є і робота практичного психолога з дітьми з нормотиповим розвитком, адже від того, як вони сприймуть дитину з ООП, значною мірою залежить успішність адаптації та розвитку цієї дитини в умовах закладу освіти.

Терміни та план реалізації.

Психологічний супровід дітей з ООП здійснюється протягом усього періоду їх перебування у закладі освіти.

Зміст роботи практичного психолога з дітьми з ООП являє собою послідовність етапів щодо вирішення їх про-

блем із використанням найбільш ефективних форм, методів та засобів діяльності (див. табл. 5.1).

Запропонований план реалізації психологічного супроводу може бути скоригований і оптимізований у часі відповідно до рекомендацій інклюзивно-ресурсного центру, команди психолого-педагогічного супроводу дитини закладу освіти. З метою коригування та визначення прогресу розвитку дитини команда психолого-педагогічного супроводу дитини з ООП може переглядати індивідуальну програму розвитку двічі на рік (у разі потреби частіше). Результати такого перегляду також мають бути враховані практичним психологом при організації психологічного супроводу.

Таблиця 5.1

Орієнтовний план психологічного супроводу дитини, що має ООП

Етап	Терміни проведення	Зміст роботи
Підготовчий	серпень-вересень	<ul style="list-style-type: none"> - знайомство з особою справою дитини, історією та особливостями розвитку (збір анамнестичних даних, висновків (за можливості та потреби) та визначення на підставі отриманої інформації тактики та стратегії подальшого обстеження дитини); - оцінка освітнього середовища, визначення його відповідності потребам та можливостям дитини; - проведення зустрічей з учнями класу, педагогами з метою формування їх психологічної готовності до взаємодії з дитиною з ООП; - бесіда з батьками з метою визначення потенційних можливостей дитини (самообслуговування, спілкування, пізнавальні можливості, самоконтроль, емоційно-вольова сфера);

		<ul style="list-style-type: none"> - налагодження співпраці з фахівцями, які безпосередньо працюють з дитиною з ООП; - психологічне обстеження дитини (за потреби); - виявлення і прогнозування можливих проблем.
Планування	вересень	- участь у розробці індивідуальної програми розвитку дитини з ООП
Реалізація індивідуальної програми розвитку	жовтень-травень	<ul style="list-style-type: none"> - корекційно-розвиткова робота з дитиною з метою розвитку її потенційних можливостей та відповідного розвитку особистості (згідно з висновками та рекомендаціями інклюзивно-ресурсного центру); - надання необхідної допомоги батькам дитини та педагогам щодо створення умов, необхідних дитині з ООП для її повноцінного, здорового способу життя та успішного розвитку з урахуванням її психічних та фізичних можливостей; - надання необхідної психологічної допомоги батькам дитини, її родичам, друзям з метою гармонізації міжособистісних взаємин з нею, оптимізації освітнього процесу; консультування батьків або осіб, які їх замінюють, щодо особливостей розвитку, спілкування, навчання, професійної орієнтації, соціальної адаптації дитини тощо. - здійснення просвітницької та консультативної роботи з педагогами та іншими фахівцями, які працюють з дитиною; - відстеження соціально-психологічного клімату в колективі та статусу дитини у класі, надання рекомендацій класному керівникові щодо шляхів ефективної інтеграції дитини в колективі учнів, формування позитивного

		мікроклімату в дитячому колективі
Заключний	травень	- моніторинг рівня адаптованості та інтеграції дитини з ООП, визначення ефективності проведеної роботи; - колективне обговорення з фахівцями виконаної роботи з рекомендаціями щодо подальшої освітньої діяльності дитини з ООП

Необхідною складовою психологічного супроводу є корекційно-розвиткова робота з дитиною, що протягом усього періоду її навчання в закладі має бути систематичною, комплексною та індивідуалізованою. Загальна мета корекційно-розвиткової роботи – сприяння розвитку дитини, створення умов для реалізації її внутрішнього потенціалу.

Під час знайомства з комплексною оцінкою розвитку дитини, вивчення особливостей її розвитку практичний психолог виявляє фактори, які зумовлюють труднощі пізнавальної діяльності, спілкування та соціальної адаптації, а також ті ресурси, які можна використати у корекційно-розвитковій роботі. Ця робота організовується з урахуванням особливостей порушення розвитку та потенційних можливостей і потреб дитини.

Слід зауважити, що проведення корекційно-розвиткових занять практичним психологом здійснюється відповідно до чинного законодавства. Неприпустимим є навантаження практичного психолога тими видами робіт, які не входять в його функціонал, зокрема, це стосується підміни корекційних занять вчителя-дефектолога корекційними заняттями, що проводяться практичним психологом, оскільки вони є різними за структурою та змістом.

Більшість дітей з особливими освітніми потребами долучаються до роботи в корекційній групі (3-4 дитини). Корекційно-розвиткові заняття можуть проводитися і індивідуально. У цьому випадку вони являють собою сукупність технік та вправ, які спрямовані на корекцію поведінки та розвиток особистості дитини.

Незалежно від форми проведення заняття (індивіду-

альна чи групова) у структурі корекційного заняття можна виокремити початковий, основний та заключний етапи.

Мета початкового етапу – налаштування дітей на позитивну взаємодію і зниження їх нервово-психічного напруження. Для цього застосовуються психогімнастичні та комунікативні ігри.

Основний етап полягає у формуванні психічних функцій та операцій, передбачених метою психокорекційного заняття, і містить гармонійно поєднані завдання усіх напрямів психокорекції.

На заключному етапі застосовуються рефлексивні вправи на усвідомлення своїх результатів і досягнень, свого ставлення до них.

Успішність корекційно-розвиткової роботи залежить від певних умов, зокрема [3, С. 54]:

- забезпечення тісної взаємодії практичного психолога з вчителями-предметниками, іншими фахівцями щодо оптимізації психічного розвитку дитини з ООП;
- створення доброзичливої психологічної атмосфери у класному колективі;
- установа особистого контакту практичного психолога з дитиною з ООП;
- підтримки активності дитини під час заняття;
- урахування особливостей динаміки стомлюваності дитини;
- поєднання різних методів психокорекції на одному занятті;
- дотримання принципу системності в корекційній роботі за рахунок гармонійного поєднання всіх напрямів психокорекції на кожному занятті;
- створення ситуації успіху для кожної дитини з ООП.

Орієнтовний перелік діагностичного інструментарію

Первинну інформацію про знання і уміння дитини з ООП практичний психолог може отримати з висновку про комплексну психолого-педагогічну оцінку розвитку дитини, складеного фахівцями інклюзивно-ресурсного центру за різними напрямками: фізичний, мовленнєвий, когнітивний розвиток, емоційно-вольова сфера, а також сформованість основних компетенцій навчальної діяль-

ності відповідно до вікової норми.

Але інколи цієї інформації може бути недостатньо. Зокрема, для оцінювання поведінки дитини, сформованості її соціальних, комунікативних та адаптивних життєвих навичок. Загальновідомим є і той факт, що спостереження за поведінкою дитини, її соціальною адаптацією можливо проводити тільки в природньому середовищі та в реальний момент часу. Таким чином, з метою отримання більш повної інформації практичний психолог у рамках супроводу дитини проводить власне, додаткове вивчення різних сфер розвитку дитини.

Діагностична діяльність практичного психолога спрямована на виявлення важливих особливостей діяльності, поведінки та психічного стану дитини, які необхідно врахувати в освітньому процесі.

Основними методами психодіагностичного обстеження дитини з особливими освітніми потребами є:

ознайомлення з документацією: збір анамнестичних даних, висновків (за можливості та потреби) педіатра, психіатра, невролога, отоларинголога, офтальмолога, логопеда, дефектолога, педагога та визначення на підставі отриманої інформації тактики та стратегії подальшого обстеження дитини;

бесіда: установлення контакту з дитиною; з'ясування важливих відомостей про дитину: рівень розвитку, інтереси, здібності, особливості характеру, поведінки, її відношень у сім'ї та закладі;

вивчення потенційних можливостей дитини: аналіз навчальних робіт, малюнків, виробів з метою збору та аналізу матеріалу, який відображає особливості психічного розвитку дитини, рівень розвитку сенсорних та моторних навичок;

спостереження: за грою, поведінкою, спілкуванням, станом працездатності, навчанням. Безпосереднє спостереження передбачає оцінку дитини у різному середовищі, у якому вона, зазвичай, функціонує. В умовах інклюзивного чи інтегрованого навчання це є надзвичайно важливим, оскільки дає можливість з'ясувати, як різні умови та оточення впливають на здатність дитини до навчання

та її досягнення у закладі;

проведення тестових методик. Нижче наведено орієнтовний перелік методик, що можуть бути використані практичним психологом у рамках вивчення дитини з ООП [1]. При виборі методики для дослідження тієї чи іншої властивості важливо враховувати особливості розвитку дитини.

Таблиця 5.2
Перелік методик, що можуть бути використані практичним психологом у рамках вивчення дитини з ООП

Досліджувана властивість	Молодший шкільний вік	Підлітковий вік
сприймання	методика визначення типологічних особливостей сприймання (автор Л. Венгер); методика визначення цілісності сприймання.	методика «Компаси»; методика «Годинник»; методика вивчення сприйняття часу.
увага	методика «Таблиці Шульте»; методика «Червоно-чорні таблиці» (автор Ф. Горбов); методика вивчення концентрації і стійкості уваги П'єрона – Рузера; методика «Коректурні спроби» (автори Б. Бурдо, В. Анфімов); таблиці Крепеліна; тест Тулуз - П'єрона.	методика «Таблиці Шульте»; методика вивчення концентрації і стійкості уваги П'єрона – Рузера; методика «Коректурні спроби» (автори Б. Бурдо, В. Анфімов).
пам'ять	методика «10 слів»; методика «Складні фігури» (автор Д. Векслер); методика «Оперативна пам'ять» (автор О. Лурія);	методика Е. Крепеліна «Рахунок» методика «Піктограма» (автор О. Лурія) методика Е. Джекобсона для дослідження обсягу короткочасного

	методика запам'ятовування 12 слів та 9 геометричних фігур; тест короточасної зорової пам'яті (автори Д. Векслер, Т. Череднікова).	запам'ятовування; методика дослідження опосередкованого запам'ятовування (автор О. Леонтьєв) методика дослідження слухової, зорової, моторно-слухової пам'яті.
мислення	методика «Що тут зайве?»; методика «Побу дова дедуктивних умовиводів» (автори Д. Вільсон, Д. Грильз); методика виявлення суттєвих ознак поняття; методика «Схематизація. Дорога до будиночків» (автор Р.Бардіна).	методика дослідження спільних рис; вербальний тест (субтест із тесту структури інтелекту Р. Амтхауера); методика «Наочні ряди В. Дунаєвського»; методика «Здатність до послідовного логічного міркування» (автор Дж. Баррет); методика дослідження аналітичності мислення «Числові ряди» Крепеліна.
психоемоційний стан	методика «Дім – Дерево – Людина» (автор Дж.Бак); методика «Людина під дощем».	методика «Дім – Дерево – Людина» (автор Дж.Бак); опитувальник САН; шкала кольорового діапазону Лутошкіна; шкала зниженого настрою – субдепресії.
мотивація	методика Н. Лусканової; методика Гінсбург.	дослідження мотивації досягнення (А.Мехрабіан); проективна методика мотивації досягнення успіху та уникнення невдач (Х.); методика діагностики особистості на мотивацію до успіху (Т. Елерс).

самооцінка	методика «Сходинки».	методика М. Куна; методика вивчення самооцінки особистості за допомогою процедури ранжування (модифікація методики С. Будассі); тест-опитувальник для визначення самоставлення особистості (автори В.Столін, С.Пантелеєв); методика дослідження самооцінки.
тривожність, наявність страхів	методика «Розкази історію» Г.Х. Махортова; тест тривожності Р. Темпл, В. Амен, М. Доркі	методика дослідження соціально-ситуаційної тривоги О.Кондаша; методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса.
міжособистісні стосунки, особливості взаємодії в групі/класі	методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі; анкета З. Гільбуха «Мій клас»; методика «Незакінчені речення»; методика «Вибір у дії».	анкета-опитувальник соціально-психологічного дослідження підлітків і старших школярів (автори В. Дмитріїв, В. Худик).
депресивний стан	методика «Дитячий опитувальник неврозів» (С.Т. Сєднєв, С.Р. Збарський, А.К. Бурцев)	шкала депресії (адаптація Т. Балашової); дослідження суб'єктивного відчуття самотності; опитувальник Д. Рассела і М. Фергюсона.
дезадаптація	психологічний супровід адаптації учнів до освітнього процесу (1 класи) (Н. Сосновенко, А. Тінякова); методика дослідження	методика діагностики дезадаптації «Карта спостережень» Д. Скотта; тест «Дослідження особистісної адаптованості

	процесу адаптації у молодших школярів (автор Е. Александровська); методика психолого-педагогічного вивчення характеру шкільної адаптації і оцінки її успішності (автор Г. Курмарина).	школярів».
фрустрація, агресивність	методика «Кактус» (автор М. Пан-філова); методика експертної оцінки агресивності дитини; тест «Неіснуюча тварина».	дослідження самооцінки психічних станів; опитувальник Г. Айзенка; методика діагностики показників і форм агресії А. Басса і А. Даркі; тест «Неіснуюча тварина»; методика дослідження показників та форм агресії А. Басса та А. Даркі (адаптація О. Осницького).

Ресурси (співпраця).

Ресурсною ланкою психологічного супроводу дітей з ООП є:

1. Батьки дітей з ООП чи особи, які їх замінюють, оскільки вони є важливим джерелом інформації, необхідної для ефективної організації психологічного супроводу дитини.

2. Педагоги закладу та члени команди психолого-педагогічного супроводу дитини з ООП.

Ефективність супроводу дитини залежить від побудови практичним психологом командної взаємодії з іншими спеціалістами, які можуть надати інформацію щодо індивідуальних особливостей дитини, особливостей її взаємодії з однолітками та іншими дорослими тощо.

3. Спеціалісти інклюзивно-ресурсного центру.

Спеціалісти інклюзивно-ресурсного центру можуть надати консультацію щодо особливостей організації на-

дання психологічної допомоги дітям з ООП, виконання рекомендацій, зазначених у висновку центру, особливостей організації та проведення корекційно-розвиткової роботи з дитиною, яка має ті чи інші порушення в розвитку.

4. Батьки дітей з типовим розвитком.

Від розуміння потреб особливих дітей на мікрорівні (однокласник моєї дитини потребує спеціальної книги, спеціального стільця, спеціального обладнання дверей тощо) можна перейти на макрорівень, коли кожна людина, здійснюючи свої професійні та суспільні функції, буде усвідомлювати необхідність урахування подібних потреб як дітей, так і дорослих.

5. Державні установи та громадські організації, що опікуються питаннями підтримки сімей, де є діти з ООП. Багато з цих організацій пропонують програми для батьків та дітей, різну допомогу – від постійних зустрічей, інформаційних заходів до різноманітних консультацій.

Кінцеві результати.

Для дітей з ООП:

створення психологічно комфортних умов для адаптації дитини в класі/закладі освіти, розвитку емоційно-особистісної сфери;

створення умов для соціалізації в суспільстві.

Для сім'ї, що виховує дитину з ООП:

підвищення психолого-педагогічної компетентності батьків;

систематизація психологічної допомоги і підтримки батьків.

Для педагогічних працівників:

створення адаптивного освітнього середовища шляхом комплексного психологічного супроводу дітей з ООП в умовах освітнього процесу;

утвердження цінностей інклюзії.

Критерії ефективності.

Успішна адаптація дітей з ООП у закладі освіти, суб'єктивне відчуття ними комфорту та впевненості в закладі освіти.

Вільне та безконфліктне спілкування дітей з ООП з однолітками та дорослими.

Підвищення самооцінки, зниження показників тривожності та агресивності, відсутність ознак девіантної поведінки у дітей з ООП.

Оптимальний розвиток здібностей дітей з ООП і, як наслідок, їх професійне самовизначення.

Толерантне ставлення учасників освітнього процесу до дітей з ООП.

Можливі ризики і перешкоди.

1. Виникнення спротиву новому середовищу з боку дитини, для зняття якого потрібно включати розробку додаткових освітньо-виховних ресурсів.

2. Виникнення зовнішніх і внутрішніх конфліктів між педагогом і дитиною, педагогом і батьками.

Виникнення конфліктів може бути обумовлено неготовністю педагогічних працівників до роботи з дітьми з ООП, адже робота з дітьми з особливими освітніми потребами висуває певні вимоги до професійної та особистісної підготовки педагогів. Крім того, педагоги досить часто відчувають незручність поруч з дитиною з обмеженими можливостями. А якщо говорити про включення в навчання дітей з особливими освітніми потребами, то в цьому випадку більше доводиться говорити про страх, який охоплює вчителя: «Чи можу я це зробити?». Ці страхи особливо актуалізуються в умовах інклюзивного навчання, адже інклюзія – це зміни, а зміни часто лякають, викликають тривогу, напругу.

Підтримка педагогів з боку практичного психолога має передбачати:

консультації щодо врахування індивідуальних особливостей дітей з особливими освітніми потребами в освітньому процесі; надання необхідної інформації про дитину, участь (у межах компетенції) у складанні розгорнутої психолого-педагогічної характеристики дитини та її індивідуальної програми розвитку;

участь у підготовці документів для розгляду на засіданнях психолого-педагогічного консилиуму, засіданні команди психолого-педагогічного супроводу;

сприяння створенню позитивного мікроклімату в колективі, проведення заходів, спрямованих на профілакти-

ку стигматизації і дискримінації в дитячому середовищі, формування дружнього та неупередженого ставлення до дитини;

розробка і впровадження відповідних форм і методів роботи як умови успішного розвитку дітей з особливими потребами.

У рамках реалізації зазначених завдань практичним психологом можуть використовуватися різні форми роботи: тренінги («Індивідуалізація і диференціація навчання як врахування індивідуальних особливостей дитини», «Створення системи ефективної протидії булінгу в інклюзивному освітньому середовищі»), семінари-практикуми з розуміння інвалідності, спілкування з людьми, що мають інвалідність, міждисциплінарні консилиуми. Ця робота сприятиме формуванню психологічної готовності педагогів до роботи зі здобувачами освіти, які мають особливі освітні потреби, формуванню у педагогів інклюзивної культури.

3. Психологічні та поведінкові особливості батьків дітей з ООП, обумовлені народженням дитини з порушеннями розвитку.

Загальновідомим є той факт, що сім'я, яка виховує дитину з ООП, протягом життя переживає серію критичних станів. Е.Шухардт, розглядаючи переживання цієї категорії батьків як процес адаптації до нової життєвої ситуації, пропонує періодизацію кризових станів їх емоційної сфери [8, С. 17]:

1) невизначеність, стан панічного жаху перед невідомим, переживання шоку, відчуття того, що руйнується звичне «нормальне» життя;

2) визначеність. На цьому етапі виникає протиріччя між розумінням проблеми на раціональному рівні та її заперечення на рівні емоцій та почуттів;

3) агресія (прояв негативних почуттів у вигляді емоційних спалахів, у результаті чого виникає агресія, спрямована на оточуючих);

4) активна хаотична діяльність як спроба оволодіти безвихідною ситуацією за допомогою тих засобів, що є. Виділяють дві основні стратегії такої поведінки: пошук «ме-

дичного» світила – лікаря-чарівника чи пошук зцілення шляхом прямого звернення до Бога;

5) депресія, переживання почуття безвихідності, апатії та відчаю у зв'язку з марністю зусиль, що були зроблені на попередньому етапі;

6) прийняття факту порушення у розвитку, набуття нового сенсу життя;

7) активізація, вивільнення сил, які раніше йшли на боротьбу та заперечення, на активну побудову та здійснення життєвих планів;

8) солідарність, об'єднання з іншими батьками, які мають аналогічні труднощі.

Деякі автори звертають увагу на пом'якшення емоційних станів у середньому лише через 10 років після народження дитини з особливостями розвитку.

Практичному психологу в рамках психологічної підтримки батьків важливо розуміти, на якому етапі знаходиться сім'я, які сімейні ресурси вона має.

Під сімейними ресурсами розуміють здібності та можливості сім'ї протистояти стресовим впливам. Виокремлюють три види сімейних ресурсів [8, С. 46]:

персональні (особистісні) ресурси членів сім'ї. Вони визначаються індивідуальними характеристиками членів сім'ї та їх досягненнями в житті (самоповага, самоефективність, оптимізм);

внутрішньосімейні ресурси, які включають в себе сімейну згуртованість та сімейну інтеграцію. Сім'ї, які функціонують під час змін як єдине ціле, найбільш успішні в адаптації до труднощів;

соціальна підтримка, яка забезпечує емоційну підтримку, повагу. Соціальна сфера слугує «буфером» перед негативними впливами та сприяє оптимальній реабілітації сім'ї по закінченню стресу.

Знання та врахування практичним психологом означених ризиків дозволять попередити можливі перешкоди на шляху забезпечення ефективного психологічного супроводу дитини з ООП в умовах закладу загальної середньої освіти.

Використана література

1. Горленко В. М., Острова В. Д., Сосновенко Н. В., Ткачук І. І. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : метод. рек. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. С.73, 76-77, 81-84. URL: http://lib.iitta.gov.ua/713246/1/%D0%94%D1%96%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82_%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%BC%D1%83%D0%BC%D0%B8.pdf

2. Інклюзивне навчання. Статистичні дані [Електронний ресурс]. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/inkluzivne-navchannya/statistika-inklyuziya.pdf>

3. Луценко І. Ефективний психолого-педагогічний супровід учня з особливими освітніми потребами. Заступник директора школи. 2016. № 1. С. 45–54.

4. Про визначення завдань працівників психологічної служби системи освіти в умовах інклюзивного навчання : Лист Міністерства освіти і науки України від 02.01.2013 № 1/9-1. URL: <https://imzo.gov.ua/.../osvita-osib-z-osoblivimi-potrebami-no..>

5. Про організацію психологічного і соціального супроводу в умовах інклюзивного навчання : Лист Міністерства освіти і науки України від 26.07.2012 № 1/9-529. URL: <https://imzo.gov.ua/.../osvita-osib-z-osoblivimi-potrebami-no..>

6. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. Вип. 38-39. С. 5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2145-19>

7. Психологічний супровід інклюзивної освіти : [метод. рек.] / заг. ред. А. Г. Обухівської. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 92 с.

8. Ткачева В. В. Технологии психологической помощи семьям детей с отклонениями в развитии : учеб. пособ. М. : АСТ; Астрель, 2007. 318 с. (Высшая школа).

6. АЛГОРИТМ ПЕРВИННОЇ ПРОФІЛАКТИКИ НАСИЛЬСТВА В УЧНІВСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Немає жодної країни, жодного міста, жодного кварталу, які були б захищені від насильства. Але це не означає, що ми безсилі перед ним.

Нельсон Мандела

Насильство є актуальною темою сьогодення, про що свідчить низка ухвалених нормативно-правових актів. Серед них: Конвенція про права дитини, Закон України «Про охорону дитинства», Закон України «Про освіту», Державна соціальна програма «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу», Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», Закон України «Про соціальні послуги».

Також чинними є такі розпорядчі та інформаційні документи:

постанова КМУ від 3 жовтня 2018 р. № 800 «Деякі питання соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати їх життю та здоров'ю» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2018-%D0%BF#n9>;

постанова КМУ від 22 серпня 2018 р. № 658 «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF>;

розпорядження КМУ від 23 листопада 2015 р. № 1393-р «Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року»

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1393-2015-%D1%80>;
наказ МОН України від 02 жовтня 2018 р. № 1047 «Про затвердження методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників із іншими органами та службами» <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-metodichnih-rekomendacij-shodo-viyavlennya-reaguvannya-na-vipadki-domashnogo-nasilstva-i-vzayemodiyi-pedagogichnih-pracivnikiv-iz-inshimi-organami-ta-sluzhbami>;

лист МОН України від 18 травня 2018 № 1/11-5480 «Методичні рекомендації щодо запобігання та протидії насильству» <https://imzo.gov.ua/2018/05/21/lyst-mon-vid-18-05-2018-1-11-5480-metodychni-rekomendatsiji-schodo-zapobihannya-ta-protydiji-nasyilstvu/>;

лист МОН України від 27 червня 2019 № 1/9-414 «Деякі питання щодо створення у 2019/2020 н.р. безпечного освітнього середовища, формування в дітей та учнівської молоді ціннісних життєвих навичок» <https://imzo.gov.ua/2019/07/02/lyst-mon-vid-27-06-2019-1-9-414-deiaki-pytannia-shchodo-stvorennia-u-2019-2020-n-r-bezpechnoho-osvitn-ohoseredovyschcha-formuvannia-v-ditey-ta-uchnivs-koi-moloditsinnisnykh-zhyttievyykh-navychok/>.

Закон № 2229-VIII, який набрав чинності 07.01.2018 року, «Про запобігання та протидію домашньому насильству» визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (далі – Закон) домашнім насильством визнаються діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у

шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь.

Насильство – найбільш розповсюджена форма порушення прав людини. Без подолання цього соціально небезпечного явища не можливо створити умови для самореалізації здобувачів освіти, реалізації принципів рівних прав, свобод і можливостей.

Насильство над дітьми – проблема, яка завжди існувала і скоріш за все, ще дуже довго буде існувати у сучасному суспільстві. Діти є найнезахищенішою і найуразливішою частиною суспільства, повністю залежною від дорослих.

Насильство в закладах освіти має різну природу і характер, проявляється як у формі одноразових насильницьких дій, так і у вигляді постійних знущань, принижень і систематичного цькування (булінг).

Захист дітей від жорстокості, попередження злочинів проти них є надзвичайно важливим, соціально значущим і актуальним завданням, вирішення якого носить міждисциплінарний характер. Не зважаючи на масштабність і складність проблеми, професійний і організаційний ресурс, сфера соціального впливу працівників психологічної служби дозволяють здійснювати комплексний і системний вплив на всіх учасників освітнього.

Чинники, які можуть викликати агресивну поведінку учнів, диктують необхідність застосування у роботі практичного психолога та соціального педагога системного підходу щодо профілактики насильства в учнівському середовищі.

Проблема. За даними Дубровської Є., Ясеновської М., Алексеєнко М., отриманими в результаті опитування учнів віком 9-16 років в українських школах у 2009 році, школу як місце де вони зустрічаються з насильством визначили: 68% дівчат віком 9-11 років; 55% хлопців віком 9-11 років; 72% дівчат віком 12-14 років; 63% хлопців віком 12-14 років; 66% дівчат віком 15-16 років; 55% хлопців віком 15-16 років [2, С. 11].

Зазначимо, що респонденти мали змогу назвати декілька місць і більшість дітей (за винятком хлопців старшого та молодшого віку) на перше місце поставили школу.

Щодо до агресорів, то на запитання «Хто частіше чинить насильство в школі?» відповіді розподілилися таким чином (діти мали змогу надати кілька відповідей):

дівчата віком 9-11 років: твій ровесник – 23%; твої ровесники (кілька дітей разом) – 16%; старший учень – 25%; старші учні (кілька дітей разом) – 20%; ти сам – 3%; інше – 4%;

хлопці віком 9-11 років: твій ровесник – 19%; твої ровесники (кілька дітей разом) – 9%; старший учень – 24%; старші учні (кілька дітей разом) – 15%; ти сам – 8%; інше – 1%;

дівчата віком 12-14 років: твій ровесник – 15%; твої ровесники (кілька дітей разом) – 28%; старший учень – 31%; старші учні (кілька дітей разом) – 39%; ти сам – 0%; інше – 3%;

хлопці віком 12-14 років: твій ровесник – 17%; твої ровесники (кілька дітей разом) – 27%; старший учень – 36%; старші учні (кілька дітей разом) – 38%; ти сам – 3%; інше – 3%;

дівчата віком 15-16 років: твій ровесник – 20%; твої ровесники (кілька дітей разом) – 36%; старший учень – 28%; старші учні (кілька дітей разом) – 38%; ти сам – 5%; інше – 7%;

хлопці віком 15-16 років: твій ровесник – 19%; твої ровесники (кілька дітей разом) – 31%; старший учень – 29%; старші учні (кілька дітей разом) – 34%; ти сам – 11%; інше – 5% [2, С. 15].

Дубровська Є., Ясеновська М. і Алексеєнко М. зауважують: «...зі зростанням віку респондентів-учнів збільшується кількість дітей, які самі себе ідентифікують як агресорів по відношенню до інших дітей. Це свідчить про підвищення міри усвідомлення своїх дій та їх наслідків, але також і про складність контролю над ними. Тобто значна кількість дітей визнає свою відповідальність і, відповідно, потребує спеціальної допомоги». Дослідниці впевнені, що «превентивна робота в окресленому напрямку та організація

допомоги дітям, які опинилися у такій ситуації, необхідна і впроваджувати її слід саме на базі школи» [2, С. 13].

Мета. Сприяти формуванню основних компетентностей здобувачів освіти, а саме:

- соціальна компетентність (конструктивне вирішення конфліктів);
- екологічна грамотність і здорове життя (усвідомлення ролі соціуму для життя та здоров'я);

Розвивати комунікативні навички та виховувати психологічну культуру здобувачів освіти задля подолання стереотипів поведінки.

Завдання.

1. Проаналізувати соціально-психологічний клімат в освітньому закладі в цілому і окремих класах (групах).

2. Провести інформаційно-просвітницьку роботу та правову освіту здобувачів освіти з проблем насильства.

3. Ознайомити з поняттям «насильство», «види насильства».

4. Формувати негативне ставлення до насильства (неприпустимість проявів насильства в дитячому середовищі).

5. Розвивати навички спілкування, вирішення конфліктів, керування емоціями і подолання стресових ситуацій.

Цільові групи. Здобувачі освіти. Основна школа (5-9 класи)

Психологічні особливості здобувачів освіти (10-15 років):

- *Провідна діяльність* – інтимно-особистісне спілкування з однолітками (Божович Л.І, Каган М.С., Масгутова С.К. та ін.).

Спілкування з однолітками є джерелом розвитку під час якого підліток вчиться будувати відносини і починає аналізувати себе, з'являється інтерес до власної особистості.

Підліток вчиться звертати увагу на власні якості, зіставляючи себе з ровесниками.

- *Психологічні новоутворення віку* – почуття дорослості, критичність мислення, потреба в самоствердженні (Виготський Л.С., Костюк Г.С. та ін.).

- *Соціальна ситуація розвитку.*

Пріоритетним стає спілкування з однолітками. «Оцінка» однолітка стає важливіше оцінки вчителів і батьків. Підвищуються вимоги як в школі, так і в сім'ї. Однак часто підліток продовжує сприйматися в сім'ї як дитина. Від цього виникає багато конфліктів. У підлітка виникає пристрасне бажання якщо не бути, то хоча б здаватися і вважатися дорослим.

- *Криза підліткового віку.* Час прояви припадає на 13-14 років. Початок кризи для кожного підлітка індивідуальний і залежить від темпу дозрівання організму і характеру соціальної ситуації розвитку.

Основою підліткової кризи стають протиріччя між виниклими внутрішніми змінами і обставинами, які зовні не змінюються, що не задовольняють бажане змужнілого дитини. Причини такого протиріччя криються в появі почуття дорослості, в психофізіологічній перебудові організму, яку підліток не відразу усвідомлює, і неприйняття «дорослості» з боку дорослих, які демонструють нерозуміння переживань підлітка з приводу його самореалізації (Л.С. Виготський). В результаті криза підліткового віку може спричинити такі ознаки і прояви: агресивність у спілкуванні з дорослими, часта зміна настрою, посилена увага до своєї зовнішності, зниження навчальної мотивації (поверхневе виконання або невиконання домашнього завдання, пропуски уроків, байдужість на уроках і ін.), невиконання прохань дорослих, негативізм, відмова від допомоги в побуті, конфліктність, порушення громадського порядку.

Методи, методики. Для вирішення завдань, що стоять перед психологічною службою закладу освіти в період переходу учнів до основної школи, доцільно використати діагностичні методики з орієнтовним переліком яких можна ознайомитись за посиланням:

Горленко В. М., Острова В. Д., Сосновенко Н. В., Ткачук І. І. Застосування діагностичних мінімумів в діяльності працівників психологічної служби : метод. рек. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2018. С.73, 76-77, 81-84. URL: http://lib.iitta.gov.ua/713246/1/%D0%94%D1%96%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82_%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%BC%D1%83%D0%BC%D0%B8.pdf

Також рекомендуємо використання орієнтовного переліку методик щодо виявлення та протидії домашньому насильству відносно дітей (Лист МОН № 1/9-656 від 30.10.2018 року «Про перелік діагностичних методик щодо виявлення та протидії домашньому насильству відносно дітей»).

Таблиця 6.1

Перелік діагностичних методик щодо виявлення та протидії домашньому насильству відносно дітей

№	Назва психодіагностичної методики	Джерело
1	Опитувальник для дослідження психотравмуючої події (автор: В.Г. Панок). Призначений для дослідження психотравмуючої події. Для підлітків і дорослих, побудований на процесі аналізу життєвого шляху клієнта.	Скривджені діти. Аналіз проблеми / За ред. В.Г. Панка. - К.: Ніка-Центр, 1997. - 71 с.
2	Методика «Перелік життєвих подій». Застосовується як для оцінки загальної кількості потенційно травматичних подій у житті людини, так і для кращого визначення її проблем.	Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К.: Педагогічна думка, 2016. 219 с.
3	Методика «Дім-Дерево-Людина». Проективна методика. Допомогає виявити симптомокомплекси емоційної сфери особистості: незахищеності, тривожності, недовіри до себе, почуття неповноцінності, ворожості, конфліктності, труднощів у спілкуванні, депресивності. Вік досліджуваного: з 10 років.	Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник [Текст] / [уклад.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище]. - Вид. 2-ге виправл. - Ужгород : Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. - 512 с.

4	Методика «Кінетичний малюнок сім'ї». Проективна методика. Допомогає виявити ставлення дитини до членів своєї сім'ї, сімейні взаємини, які викликають тривогу або конфлікти, виявляє, як дитина сприймає взаємини з іншими членами родини і своє місце в сім'ї. Вік досліджуваного: з 10 років.	Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник [Текст] / [уклад.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище]. - Вид. 2-ге, виправл.- Ужгород: О. Гаркуша, 2012. - 501 с.
5	Методика «Неіснуюча тварина». Проективна методика. Допомогає досліджувати загальні особливості особистості дитини, агресивність, труднощі у спілкуванні. Методика може допомогти зрозуміти внутрішній світ дитини, те як вона сприймає оточуюче середовище. Вік досліджуваного: з 10 років.	Психологу для роботи. Діагностичні методики : збірник [Текст] / [уклад.: М.В. Лемак, В.Ю. Петрище]. - Вид. 2-ге, виправл. - Ужгород: О. Гаркуша, 2012. - 516 с.

Терміни виконання. Робота з профілактики різних форм насильства здійснюється протягом року [1].

Кінцеві результати. Психологічна безпека освітнього середовища (комфортна міжособистісна взаємодія, що сприяє емоційному благополуччю здобувачів освіти).

Сформоване нетерпиме ставлення здобувачів освіти до насильницьких моделей поведінки, небайдуже ставлення до постраждалих осіб, усвідомлення насильства як порушення прав людини.

Критерії ефективності. Перелік вимірюваних показників за якими можна судити про те, наскільки успішно здійснено заплановану роботу.

- рівень соціально-психологічного клімату в учнівських колективах;
- рівень обізнаності з питання насильства, його видів.

План реалізації

№	Місяць	Практичний психолог	Соціалний педагог
1	Серпень	Підведення підсумків соціально-педагогічної діяльності за минулий навчальний рік та визначення напрямів подальшої її реалізації (травень-червень)	
		Вивчення нормативно-правової бази з даного питання	
		Формування цілей та завдань діяльності (планування роботи з первинної соціально-педагогічної діяльності)	
2	Вересень	Виявити в учнів закладу освіти проблеми в міжособистісному спілкуванні, адаптації до колективу, передумови до насильницької поведінки або віктимізації. (Адаптація 5-х класів до умов навчання в основній школі)	Проведення заходів щодо протидії насильству в навчальному закладі. (інформаційно-просвітницька робота; правова освіта з проблем насильства).
		Участь у засіданні Ради профілактики правопорушень	
3	Жовтень	Оформлення карток соціально-педагогічного супроводу дітей, що схильні до прояву девіантної та делінквентної поведінки	
		Участь у засіданні Ради профілактики правопорушень	
		Проведення тренінгів з метою формування впевненості та профілактики перевантаження і стресів. (Розвивати навички спілкування, вирішення конфліктів, керування	

			емоціями і подолання стресових ситуацій.)
			Проведення профілактичних заходів, спрямованих на ознайомлення учнів з нормами та правилами шкільного життя
			Проаналізувати соціально-психологічний клімат в освітньому закладі в цілому і окремих класах (групах). Діагностика учнів 6-8 класів (особливості міжособистісної взаємодії вивчення особистісних рис та якостей)
4	Листопад	Складання аналітичної довідки за результатами проведеної діагностики	
		Участь в організації та проведенні «Тижня толерантності» в рамках акції «16 днів проти насильства».	
5	Грудень	Участь у організації та проведенні заходів до Всесвітнього дня порозуміння з ВІЛ-інфікованими людьми, «Молодь за здоровий спосіб життя».	
		Участь у заходах до всесвітнього дня прав людини. Участь у заходах в рамках проведеного всеукраїнського тижня правових знань	
			Організація та проведення циклу занять, тренінгів для підлітків з питань формування ціннісних орієнтацій та соціальної компетентності, моделей поведінки в кризових ситуаціях.
6	Лютий	Проведення уроку з інтернет-безпеки до Дня безпечного Інтернету	Участь у проведенні засідання Ради профілактики правопорушень

Ресурси (співпраця).

Кадрові ресурси. педагогічні працівники освітнього закладу, які пройшли курси підвищення кваліфікації за такими курсами:

- навчальна програма та спецкурс «Базові навички медіатора в навчальному закладі. Забезпечення участі жінок і дітей у вирішенні конфліктів та миробудуванні» URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/714168>;
- навчальна програма та спецкурс «Навички кризового консультування та розвиток психосоціальної стійкості до стресу у дітей» URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/106611> ;
- спецкурс «Психолого-педагогічні аспекти профілактики насильства в учнівському середовищі»;
- спецкурс «Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі» URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/korisni-posilannya-shodo-temi-antibulingu>. Назва з екрану;
- спецкурс «Просвітницько-профілактична робота практичного психолога, соціального педагога в закладах освіти»;
- спецкурс «Конфлікти в закладах освіти: методи вирішення»;
- спецкурс «Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в навчальному закладі та сім'ї».

Інформаційні ресурси:

Комплексна програма соціально-психологічного тренінгу «Нове покоління». Укладач: Гончарова-Чагор А.О., методист міського методичного центру управління освіти Чернівецької міської ради (схвалено рішенням обласної Експертної комісії науково-методичного центру практичної психології та соціальної роботи ІППО ЧО від 01.03.2017, протокол № 30).

Захист прав дитини в діяльності соціального педагога навчального закладу (рекомендовано до друку вченою радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України від 13.10.2016, протокол № 8). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/705140>

Соціально-педагогічна діагностика дітей та родин, які

опинились в складних життєвих обставинах (рекомендовано вченою радою Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи Національної академії педагогічних наук України від 17.11.2016, протокол № 9). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/705366>

Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект (схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Міністерства освіти і науки України від 04.10.2016, протокол № 3, рекомендовано до друку вченою радою ХНПУ ім. Г.С. Сковороди від 24.06.2016, протокол № 5). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/705010>

Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу в дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір» (схвалено для використання Інститутом модернізації змісту освіти МОН України (лист від 08.06.2017, № 21.1/12-Г-300), ухвалено до друку за рекомендацією вченої ради НАУКМА від 25.05.2017, протокол № 7). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/707671>

Методичний посібник «Навчіть дитину захищатися» автори посібника: Цюман Т.П., Нагула О.Л., схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України від 14.12.2015, протокол № 4. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/korisni-posilannya-shodo-temi-antibulingu>. Назва з екрану.

Методичний посібник «Формування навичок безпечної поведінки дітей» автори посібника: Цюман Т.П., Нагула О.Л., схвалено Міністерством освіти і науки України від 14.02.2017, протокол № 1 та рекомендованого Вченою радою Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка від 14.12.2016, протокол № 3.

Методичні рекомендації «Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в загальноосвітньому навчальному закладі». - К, 2016. - 80 с. Авт.: Соловійова О.Д.,

Дубровська Є.В. Упор.: Ясеновська М.Е. (схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах, лист ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» Міністерства освіти і науки України від 17.10.2016, № 21/12-Г-769).

Програма тренінгових занять «Не смійся з мене»: Навч.-метод. пос. для соціальн. педагогів, практич. Психологів та вихователів / За ред. Т.Л. Лях. - К.:Четверта хвиля, 2015. - 96 с, (схвалено Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах (лист № 14.1/12-Г-744, протокол від 03.12.2013, № 3). URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/korisni-posilannya-shodo-temi-antibulingu>. Назва з екрану.

Посібник для вчителя «Не смійся з мене»: Посібник для вчителя. - К.: наукове видавництво «Акта», 2000. - 105 с. (схвалено Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах (лист № 14.1/12-Г-744, від 03. 12. 2013, протокол № 3). URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/protidiya-bulingu/korisni-posilannya-shodo-temi-antibulingu>. Назва з екрану.

Методичний посібник «Особливості впровадження програми «Рівний-рівному» у загальноосвітній навчальний заклад на засадах формування в учнів почуття відповідальності за своє здоров'я та поведінку» (схвалено науково-методичною радою комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського» від 10.12.2015, протокол № 1).

Методичні рекомендації щодо проведення просвітницько-профілактичних занять з учнями 1-11 класів за програмою «Школа і поліція» (схвалено для використання (лист Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» № 2.1/12-Г-159 від 18.04.2016).

Програма Формування навичок безпечної поведінки дітей в 2 частинах (авт. Цюман Т.П., Нагула О.Л., схвалено Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах від 14.02.2017, протокол № 1).

Програма «Особиста гідність. Безпека життя. Громадянська позиція» (схвалено Науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки в Україні (від 14.10.2014, протокол № 3).

Тренінгова програма для дівчат-підлітків «Вчимося керувати емоціями» Автори-упорядники: Васлюян О.К., Москаленко В.Л., Новохатня К.А. (схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах науково-методичною комісією з проблем виховання дітей та учнівської молоді Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (лист Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» від 18.04.2016, № 21/12-Г-158).

Тренінгове опанування проблемно-вирішальної поведінки підлітками, що пережили травматичний стрес. Досвід надання допомоги дітям і сім'ям - жертвам військового конфлікту : практи. посіб. / І. О. Корнієнко, І. М. Лісовецька, Ю. А. Луценко, Д. Д. Романовська. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – С. 74-106. URL: <http://lib.iifta.gov.ua/id/eprint/709040>

Досвід надання допомоги дітям і сім'ям - жертвам військового конфлікту : практи. посіб. / І. О. Корнієнко, І. М. Лісовецька, Ю. А. Луценко, Д. Д. Романовська. – Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. – С. 65-69. URL: <http://lib.iifta.gov.ua/id/eprint/709040>

Воронцова Т. В., Пономаренко В. С. та інші. Вчимося жити разом. Практикум для учнів з розвитку соціальних навичок у курсі «Основи здоров'я» (основна і старша школа): – К.: Видавництво «Алатон», 2016. — 272 с. ISBN 978-966-2663-46-4 URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/8_osn_practic.pdf

Можливі ризики і перешкоди.

Заперечення існування проблеми насильства у закладі освіти.

Відсутність/неналагоджена співпраця працівника психологічної служби та педагогічних працівників (класний керівник, вчителі-предметники)

Не врахування особистого досвіду здобувачів освіти

Використана література

1. Горленко В. М., Луценко Ю. А., Острова В. Д. та ін. Методичні рекомендації щодо впровадження циклограм діяльності працівників психологічної служби. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 132 с. URL: <http://lib.iifta.gov.ua/id/eprint/709623>
2. Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М. Насильство в школі: Аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні К. : Жіночий консорціум України, 2009. 36 с. URL: <https://wcu-network.org.ua/public/upload/files/schulNAS111.pdf>

Проблема. Швидкоплинні зміни суспільних процесів в Україні породили низку негативних явищ, які позначаються на дітях, підлітках і молоді. Вживання алкоголю, наркотиків, тютюнопаління і пов'язані з цим явища соціальної дезадаптації і дезінтеграції особистості є одними з найсерйозніших проблем суспільства останнього десятиліття. Тривала політико-економічна і соціально-культурна криза не тільки загострила, а й якісно змінила проблему адиктивної поведінки молоді. Спостерігаються тенденції зниження віку підлітків, що вживають психоактивні речовини; зростання доступності алкогольних і тютюнових виробів; розширення спектру вживаних речовин, що мають руйнівний вплив на здоров'я молодого покоління; зміна соціального статусу підлітків, що почали вживати психоактивні речовини, і формування на цій основі особливої молодіжної субкультури, провідною цінністю якої є вільне проведення дозвілля в поєднанні зі вживанням алкоголю та наркотиків як стилю життя.

У 2014 році в Україні здійснено соціологічне опитування в межах міжнародного проекту ВООЗ «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді» («Health Behaviour in School-aged Children» HBSC), у якому взяли участь 5382 респонденти жіночої статі та 6008 чоловічої з 26 територіально-адміністративних одиниць України, а саме молоді люди віком 11, 13, 15 та 17 років, які навчаються в школі, на 1-му, 2-му курсах ПТНЗ та ВНЗ I-II рівнів акредитації (на базі 9-річної освіти).

За даними цього дослідження виявлено високий рівень поширеності тютюнокуріння серед українських підлітків. Пробували коли-небудь курити приблизно 30% опитаних. Перейшли від спроб до звички курити щодня 7% учнівської молоді. Серед 15-річних дівчат – 5% курців, а серед 17-річних – це кожна десята дівчина. Серед респондентів,

у котрих більшість друзів часто курять, 33% опитаних курять щодня.

Також результати дослідження чітко показують, що вживання алкоголю неповнолітніми є поширеним явищем в Україні. Звуження гендерного розриву і навіть поширення вживання алкоголю серед дівчат більш, ніж серед хлопців, є явищем, яке відбувається в рамках загального перформативного взаємовідносин між статями стосовно інших факторів способу життя. Констатовано, що:

- 44,8% учнів принаймні один раз в житті вживали алкогольні напої (від 13,7% 10-річних учнів до 76,2% – 17-річних);
- 8,6% учнів повідомили, що вперше вживали алкоголь у віці 11 років або молодше;
- до 59% учнів зазначили, що ніколи не вживали алкогольні напої;
- 18% 17-річних респондентів вживали алкоголь 30 і більше днів протягом життя;
- майже 36,9% хлопців та 38,7% дівчат хоча б раз в житті випивали так багато алкоголю, щоб бути по-справжньому п'яними.
- принаймні один раз протягом життя в середньому 26,5% учнів віком 10–17 років були п'яними. У віці 10 років цей показник складає 5,7%, у віці 17 років – 60,7% [1].

Ситуація ускладнюється у зв'язку із проведенням бойових дій на сході України та окупацією Криму, великою кількістю внутрішньо переміщених осіб. За даними останніх досліджень, війни, які повертаються із зони бойових дій починають вживати алкогольні напої як засіб адаптації у змінених умовах. Це впливає на формування відповідної поведінки у підлітків, для яких батьки є авторитетом. Крім вказаного, збідніння населення, безробіття, трудова міграція також впливають на факти раннього вживання алкоголю дітьми і підлітками. Внутрішньо переміщені підлітки часто починають вживати алкоголь в компанії нових друзів як засіб стати «своїм». У 2017-2018 навчальному році за участі фахівців УНМЦ практичної психології і соціальної роботи здійснено опитування учнів та учениць 7 та 8 класів закладів загальної середньої освіти з 11 регіонів

України: Дніпропетровської, Донецької, Запорізької, Івано-Франківської, Львівської, Кіровоградської, Миколаївської, Черкаської, Чернівецької, Чернігівської та Харківської областей. Загальна кількість респондентів – 17 509 осіб, з них респондентів жіночої статі – 8886 осіб, респондентів чоловічої статі – 8623 особи. За даними цього дослідження позитивне ставлення до вживання алкоголю декларували 22,68% опитаних, небезпечним для себе особисто вживання алкоголю вважало лише 64,56 % респондентів. Близько 22% опитаних підлітків не мали чіткої думки щодо впливу алкоголю на власну поведінку і можливі наслідки. Вивчення практики вживання алкогольних напоїв учнями 7-8 класів показало наступне: зовсім не вживають спиртні напої – 93,90 %; вживають 1-2 рази на місяць – 4,76%; 1-2 рази на тиждень – 0,84 %; майже кожного дня – 0,5 %.

Наведені вище результати досліджень переконливо свідчать про високу частку неповнолітніх, які регулярно або епізодично вживають алкогольні напої. Разом з тим, рівень поінформованості про шкідливі наслідки вживання алкоголю на організм людини у підлітків є досить низьким.

Одним з пріоритетних завдань психологічної служби є впровадження програм, спрямованих на укріплення психосоціального здоров'я дітей і дорослих, формування здорового способу життя. Для посилення факторів захисту в підлітковому віці вважаємо за необхідне проведення відповідних за віком профілактичних занять для дітей. З метою попередження раннього вживання психоактивних речовин підлітком важливо проводити структуровану систематичну профілактичну роботу з батьками учнів. Профілактичний ефект буде сильнішим, якщо найближче оточення учнів також буде охоплюватися профілактичним інформуванням та навчанням. У якості алгоритму первинної профілактики алкоголізації підлітків у ЗЗСО пропонується Інформаційно-профілактична програма «Відверта розмова» для учнів 7-8 класів (факультативний курс).

Мета: забезпечення сучасного уніфікованого цілісного інформування й навчання учнів з профілактики алкогольних проблем в умовах закладів загальної середньої освіти.

Завдання:

- підвищення соціальної та особистісної компетентності учнів;
- забезпечення цілісного інформування і навчання з питань попередження алкогольних проблем;
- формування навичок підтримки здорового способу життя;
- формування навичок особистісного захисту, а саме: протистояння соціальному тиску, відстоювання власної позиції, впевнена поведінка, ефективне спілкування, критичне мислення, самоповага, самоконтроль, свідоме прийняття рішення;
- підвищення компетентності батьків щодо факторів захисту від алкогольних проблем в умовах сімейного життя;
- допомога батькам в усвідомленні того, що головна роль в профілактиці проблем, пов'язаних із вживанням алкоголю, належить сім'ї.

Цільові групи.

Програма факультативу «Відверта розмова» призначена для учнів та учениць 7-8 класів закладів загальної середньої освіти та їх батьків (або осіб, що їх замінюють).

Методи, методики. Заняття з підлітками побудовані в інтерактивній формі з використанням сучасних профілактичних технологій. Застосовуються такі інтерактивні методи: мозковий штурм (брейнстормінг), робота в парах, групові дискусії, аналіз реальних проблем (аналіз історій і ситуацій), відповіді на запитання й опитування думок, творчі завдання, завдання для самоперевірки та самоконтролю.

Терміни виконання

В орієнтовних циклограмах діяльності практичного психолога та соціального педагога вказано, що до важливих та обов'язкових напрямів роботи працівників психологічної служби з учнями у закладі загальної середньої освіти відноситься формування навичок здорового способу життя, свідомого і відповідального ставлення до власного здоров'я, профілактика таких негативних явищ в учнівському середовищі, як тютюнокуріння, вживання алкогольних

напоїв та психоактивних речовин. Найбільш ефективними є профілактичні дії із залученням педагогічних працівників та батьків, інтерактивні форми взаємодії, а робота з профілактики бездоглядності, правопорушень, жорстокості, насильства, формування навичок здорового способу життя здійснюється постійно [4, С.46-47, 50].

Програма факультативу «Відверта розмова» розрахована на 17 годин, всього 8 занять.

Час для проведення факультативу обирається та планується фахівцем самостійно з огляду на особливості навчального та виховного процесів у закладі освіти та за погодженням з керівництвом закладу освіти. Рекомендовано проведення 1 заняття на тиждень. Бажано не планувати проведення занять на самому початку навчального року (вересень) та наприкінці (травень); проводити увесь факультативний курс або в першому, або у другому семестрі (не перериваючись на канікули).

Кінцеві результати. Очікуваним результатом запровадження Інформаційно-профілактичної програми «Відверта розмова» є зміни у когнітивній, афективно-вольовій та поведінковій сферах особистості підлітків, а саме: отримання та засвоєння нової, уточнення отриманої раніше інформації, поглиблення учнями та ученицями окремих аспектів своїх знань; сформованість настанов щодо здорового способу життя; реальні зміни у ставленні до вживання алкоголю і власній поведінці.

Критерії ефективності. Для застосування вимірюваних показників, за якими можна судити про те, наскільки успішно здійснено заплановану роботу, можна скористатися анкетною, розробленою фахівцями УНМЦ практичної психології і соціальної роботи. Анкета складається із трьох блоків: I блок – знання про різні аспекти вживання (невживання) алкоголю, його вплив на організм, соціальні стосунки, адміністративну і кримінальну відповідальність, яка при цьому наступає (10 запитань); II блок – ставлення, відношення, переконання учнів щодо практики вживання алкогольних напоїв (5 запитань); III блок – реальна поведінка (рефлексія) (5 запитань).

Моніторинг ефективності програми здійснюється на-

ступним чином: проводиться опитування підлітків перед початком проведення програми та після занять. Можливо провести анкетування й третій раз – через 1,5-2 місяці після закінчення програми для оцінки відтермінованих наслідків (Додаток 1).

Таблиця 7.1

План реалізації. Змістовна частина програми факультативу «Відверта розмова»

№ з/п	Кількість годин	Зміст	Опис навчальних досягнень учнів
1	2	Тема 1. Дружба та дружні стосунки	Учень: - знає мету та завдання факультативу; - визначає поняття «дружба» та «дружні відносини»; - визначає складові та причини формування дружніх відносин; - може самостійно узагальнювати отримання знання.
2	2	Тема 2. Алкогольні напої – міфи та реальність	Учень: - може аналізувати та співставляти інформацію про наслідки вживання алкогольних напоїв; - усвідомлює «міфи» про алкоголь та наслідки його вживання; - вміє працювати в групі над спільним завданням; - може презентувати результати групової роботи.
3	2	Тема 3. Залежність від алкоголю	Учень: - може пояснити дію алкоголю на організм людини - знає про негативні наслідки вживання алкоголю; - розкриває зміст поняття «алкогольна залежність»; - вміє самостійно працювати з щоденником за змістом.

4	2	Тема 4. Секрети рекламного бізнесу	Учень: - знає про вплив реклами на вибір споживача; - розрізняє рекламу за її видами; - наводить приклади вибору товару за рекламною кампанією; - вміє працювати в команді і слідувати інструкціям.
5	2	Тема 5. Ситуації ризику	Учень: - визначає поняття «ситуація ризику»; - наводить приклади негативного психологічного тиску на людину, знає способи протистояння у випадку тиску; - вміє самостійно опрацювати матеріал, виокремлювати головне.
6	2	Тема 6. Ефективні дії в ситуації ризику	Учень: - може мотивувати для себе й інших власний вибір; - знає способи відстоювання власного вибору в ситуації вибору; - володіє алгоритмом дій у ситуації ризику.
7	2	Тема 7. Як сказати «Ні» і не втратити друзів	Учень: - визначає поняття «соціального тиску»; - знає способи протистояння у ситуації тиску; - може ідентифікувати ситуації ризику у власному житті та обирати адекватні способи реагування.
8	2	Тема 8. Здоров'я – мій скарб	Учень: - визначає методи збереження і підтримання здоров'я; - може визначити складові образу успішної, здорової особистості.
9	1	Заключне заняття	Учень: - презентує отримані знання; - може пояснювати про шкідливі

			наслідки вживання алкоголю; - володіє навичками партнерського спілкування; - знає низку психологічних вправ та ігор і може їх проводити для менших учнів.
--	--	--	---

Ресурси (співпраця). Для підвищення ефективності програми до співпраці можна запрошувати експертів: лікарів, юристів, науковців, працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей, молоді, представників громадських організацій, батьків тощо.

Оптимальним форматом для такої співпраці є такий: запрошений експерт викладає учнівській аудиторії певну інформацію, безпосередньо пов'язану із головною метою програми, і відповідає на питання учасників.

Значний позитивний вплив також здійснює участь у окремих заняттях учнів та учениць, які пройшли програму у минулому або позаминулому році.

Можливі ризики і перешкоди.

1. Необхідність забезпечити кожного учасника програми «Сімейним щоденником для «Відвертої розмови» (роздрукувати). Для вирішення цього питання звертаються за допомогою до керівництва закладу освіти, батьків, спонсорів.

2. Залучення батьків до участі у програмі. Суттєвою відмінністю даного факультативу є активне залучення батьків та їх спільна робота з дітьми. Особливістю профілактичної роботи з батьками є анкетування, мета якого викликати рефлексію у батьків по відношенню до власного спілкування зі своїми дітьми і, як результат, зменшення факторів ризику щодо появи наркотичних та алкогольних проблем у них в майбутньому. Спеціальні анкети для батьків та «профілактичні підказки» з метою акцентування на головних питаннях теми, знаходяться в «Сімейному щоденнику для відвертої розмови». Це «особистісний інструмент» батьків для побудови ефективного діалогу з власною дитиною. В ході занять батьки отримують профілактичну інформацію у формі інформаційних листків

для самостійного вивчення. Перше знайомство батьків з програмою відбувається на загальних зборах в рамках батьківського всеобучу (батьківської конференції, батьківських зборів тощо) у вигляді презентації програми. В рамках впровадження факультативу «Відверта розмова» передбачається проведення інтерактивної бесіди в колі батьків на тему «Сімейний захист». Наступне знайомство батьків з матеріалами програми відбувається самостійно. Для цього використовується практикум в родинному колі – «Сімейний щоденник для відвертої розмови». Реалізація факультативу «Відверта розмова» закінчується спільним заключним заняттям для учнів 7-8 класів та їх батьків.

3. Досвід впровадження інформаційно-профілактичних програм свідчить, що трапляються поодинокі випадки, коли батьки дитини з певних причин (релігійні переконання, особливості спілкування у сім'ї тощо) проти участі дитини у програмі. Зважене рішення має прийматися у кожному випадку окремо.

«Сімейний щоденник для «Відвертої розмови» можна безкоштовно завантажити за таким посиланням: <http://lib.iifta.gov.ua/id/eprint/717333>

Використана література

1. Балакірева О. М., Бондар Т. В., Павлова Д. М. та ін. Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків : моногр. / наук. ред. О. М. Балакірева. К. : ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. К., 2014. 156. с.

2. Вієвський А. М., Лепеха К. І., Лунченко Н. В. та ін. Інформаційно-освітня протиакогольна програма «Сімейна розмова» : метод. Комплекс. К. : Діалог Пресс, 2012. 100 с.

3. Вієвський А. М., Лепеха К. І., Лунченко Н. В. та ін. Сімейний щоденник для сімейної розмови. К. : Компанія Юнівест Маркетинг, 2012. 64с.

4. Горленко В. М., Луценко Ю. А., Острова В. Д. та ін. Методичні рекомендації щодо впровадження циклограм діяльності працівників психологічної служби. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 132 с. URL: <http://lib.iifta.gov.ua/id/eprint/709623>

Додаток 1

Анкета для учнів

Будь ласка, уважно прочитайте!

Шановний друже!

Це опитування проводиться в рамках Інформаційно-профілактичної програми «Відверта розмова». Твоя участь в опитуванні є добровільною.

Анкета є анонімною – тобто не потрібно вказувати своє ім'я чи прізвище.

Важливо на кожне запитання відповідати відверто і бути уважним. Це не контрольна робота.

Будь ласка, у таблицях познач вибраний варіант відповіді гачкою або хрестиком.

Стать (підкресли): ж ч

Скільки тобі років:

I.	Чи є правильними, на Вашу думку, наступні твердження?	Так	Ні	Важко відповісти
1.1.	Алкогольна залежність - це невиліковна хвороба			
1.2.	Алкогольна залежність може бути тільки у дорослих			
1.3.	Людина, залежна від алкоголю, завдає шкоди тільки власному здоров'ю та життю			
1.4.	Слабоалкогольні напої є менш шкідливими, ніж міцний алкоголь			
1.5.	Вживання слабоалкогольних напоїв не призводить до розвитку алкоголізму			

1.6.	Ризик для здоров'я залежить від частоти вживання алкогольних напоїв			
Для відповіді на наступні запитання зробіть позначку (V або +) навпроти варіанта, який Ви вважаєте правильним				
1.7.	Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли па момент вчинення адміністративного правопорушення:			
	14 років			
	16 років			
	18 років			
1.8.	Кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося:			
	14 років			
	16 років			
	18 років			
1.9.	Стан сп'яніння може слугувати підставою при скоєнні адміністративного правопорушення або кримінального злочину для:			
	пом'якшення покарання			
	обтяження покарання			
	не впливає на визначення покарання			
1.10	Людина має право купувати алкогольні напої з:			
	14 років			
	16 років			
	18 років			
II.	Чи погоджуєтесь Ви з наступними твердженнями?	Так	Ні	Важко відповісти
2.1.	Людина, яка вживає алкоголь, впевнено почуває себе у спілкуванні з однолітками і друзями			
2.2.	Алкоголь - це один із засобів зняття стресу			
2.3.	Я негативно ставлюся до вживання алкогольних напоїв			

2.4.	Я можу вживати алкогольні напої якщо є можливість їх придбати			
2.5.	Вживання алкогольних напоїв не може погано вплинути саме на мене, на відміну від когось іншого			
III.	Оберіть один варіант, який є найбільш відповідним для Вас (позначте V або +)			
3.1.	<i>Мої друзі вживають алкогольні напої:</i>			
	1-2 рази на тиждень			
	1-2 рази на місяць			
	майже кожного дня			
	не вживають зовсім			
3.2.	<i>Я вживаю алкогольні напої:</i>			
	1 -2 рази на тиждень			
	1-2 рази на місяць			
	майже кожного дня			
	не вживаю зовсім			
3.3.	<i>Алкогольні напої:</i>			
	змінюють мою поведінку, що може призвести до проблем			
	змінюють мою поведінку, але не створюють ніяких проблем			
	ніяк не впливають на мене			
	важко відповісти			
3.4.	<i>Реклама алкогольних напоїв впливає на моє рішення спробувати продукт, що рекламується:</i>			
	так			
	ні			
	важко відповісти			
3.5.	<i>Найбільший вплив на мене щодо вживання чи невживання алкогольних напоїв здійснюють (оберіть три варіанти):</i>			
	батьки, родичі			
	вчителі та адміністрація школи			

	лікарі	
	близькі друзі	
	знайомі, однолітки	
	уроки біології, «Основи здоров'я», етики	
	інформація із ЗМІ, Інтернету	

Дякуємо за участь в опитуванні!

8. АЛГОРИТМ СТВОРЕННЯ ОСЕРЕДКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

Існуючі дані щодо розвитку та функціонування громадянського суспільства та особистості громадянина дає підстави для здійснення спроби експериментальної побудови освітянського осередку такого суспільства в закладах освіти. Актуальність постановки такої проблеми визначається, передусім, важливістю підготовки учнівської молоді до виконання своїх громадянських обов'язків уже в освітянському осередку громадянського суспільства в умовах вказаних закладів. Адже в них працюють дорослі педагогічні працівники та учні старших класів віком від 16 років, тобто юні громадяни України, які вже живуть у певному громадянському осередку, серед громадян країни. До цього слід додати батьків учнів як громадян. А якщо говорити про вищі навчальні заклади, про студентство, яке завжди відрізнялося своєю соціальною активністю, то можна бути впевненими у доцільності розбудови саме освітянського осередку громадянського суспільства як важливої складової всеукраїнського громадянського суспільства, як інституту прямої демократії. Слід також враховувати працівників науково-дослідних інститутів НАПН України та МОН України, котрі як громадяни України, як члени профспілок працівників освіти і науки теж мають право входити у склад всеукраїнського освітянського осередку громадянського суспільства.

Необхідно також враховувати ту обставину, що вже підготовлені підручники, посібники, словники, програми викладання у закладах вищої освіти України дисципліни «Основи громадянського суспільства» [2; 3; 4; 7; 8; 9; 12; 13; 15]. Тобто, є всі передумови для того, щоб почати будувати освітянські осередки громадянського суспільства в Україні. Такі осередки можуть стати справжньою школою громадянського виховання і життєдіяльності учнівської молоді вже у закладах освіти і виступати, як це довели

своїм досвідом А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, І.П. Іванов тощо, найдієвішим фактором їх громадянського особистісного становлення і природною умовою реалізації суспільних життєвих сил у найбільш відповідній для цього віковій ситуації самоактуалізації. Через ці та інші обставини громадянське суспільство начебто проситься у загальноосвітню, професійно-технічну та вищу школу і може бути сформоване там у вигляді його освітянських осередків.

План реалізації

Розглянемо стисло можливі етапи становлення, організації та функціонування освітянського осередку громадянського суспільства у закладі освіти, приміром – у закладі загальної середньої освіти або у закладі вищої освіти – у вигляді орієнтовної поетапної програми, яка звичайно потребує подальшого уточнення в ході обговорення, кваліфікованої експертизи, апробації, зокрема у наукових, педагогічних, учнівських та батьківських громадах науково-дослідних закладів і закладів освіти. Ця програма або алгоритм містить, на думку автора, наступні етапи:

1.Збір членів громади, самоорганізація та правова підготовка громадянського суспільства.

2.Висування членами громадянського суспільства нагальних проблем, обговорення пропозицій, ресурсів щодо їх розв'язання та затвердження їх пріоритетності шляхом голосування.

3.Формування громадянським суспільством проєктів вирішення пріоритетних проблем та їх прийняття референдумом як необхідних та обов'язкових для виконання.

4.Мобілізація суспільних і державних ресурсів на виконання прийнятих проєктів, контроль та відповідальність виконавців.

5.Втілення результатів виконання проєктів у життя, забезпечення досконалості, наступності та неперервності роботи громадянського суспільства.

Розглянемо більш докладно зазначені етапи роботи.

1. Збір членів громади, самоорганізація та правова підготовка громадянського суспільства

Це стартовий, підготовчий етап, на якому створюється

ініціативна група з учнівської молоді, педагогів та батьків, що повинна пізніше стати основою координаційної ради осередку. На цьому етапі важливо усвідомити сенс, необхідність, мотивацію даної роботи, чому сприяють переживання нагальних проблем і розуміння потреби у подоланні кризових моментів життя громадян і країни, необхідність подальшої демократизації суспільства і держави, підготовки молоді до виконання своїх громадянських і суспільних функцій з метою покращення їх власної долі. На цьому етапі ініціативна група має пройти первинну правову, організаційну та психологічну підготовку і самопідготовку, щоб юридично грамотно здійснювати свої наступні дії з побудови і функціонування осередку громадянського суспільства у навчальному закладі.

Мова йде, передовсім, про чітке знання відповідних статей Конституції України [6], існуючих законодавчих актів, зокрема Закону України «Про освіту», Закону України «Про громадські об'єднання», проекту Закону «Про громадянське суспільство в Україні», Указу Президента про затвердження Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні від 26 лютого 2016 року, Плану заходів Кабінету міністрів України з реалізації Стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства на 2019 і подальші роки, відповідних планів МОН України, вітчизняного і зарубіжного досвіду тощо. Здійснюється краще усвідомлення мети, завдань, порядку роботи громадянського суспільства, демократичних принципів і процедур його діяльності, необхідності прийняття Етичного кодексу його членів, комплектування з громади первісної структури громадянського суспільства. Визначення громадянського суспільства та демократичних засад його роботи здійснюється на прикладі роботи таких суспільств у Євросоюзі, США, Канаді, Австралії, Швейцарії, Німеччині.

На даному етапі важливим є прийняття ініціативною групою Етичного кодексу роботи членів громадянського суспільства, який має містити перелік базових моральних якостей особистості громадянина як основи громадянського суспільства (ГС) і влади держави. До них відносяться такі як: честь та гідність, патріотизм, відданість Батьківщині,

духовність, демократизм, готовність членів ГС до партнерських стосунків із владою, наявність громадянської культури, моральність, чесність, плюралізм, толерантність, відповідальність, активність, творчість тощо.

Ініціативна група збирає громаду різними засобами. Це можуть бути чергові збори об'єднаної територіальної громади або загальні збори колективу закладу. Громада може збиратися в умовах закладу освіти за домовленістю з його дирекцією та керівництвом управління освіти і науки місцевої державної адміністрації, які мають цьому сприяти. Громада може збиратися також на заклик ініціативної групи для розв'язання нагальних проблем життя суспільства та держави і діяти на основі чинного законодавства.

Далі відбувається організація первинного осередку громадянського суспільства як позавладного і позаринкового громадського об'єднання громадян, активно і цілеспрямовано діючих на конституційних і демократичних засадах на благо народу і держави. Освітнянський осередок має бути ієрархічно побудований по «вертикалі» та «горизонталі» і взаємопов'язаний з центральним та територіальними осередками громадянського суспільства. Він повинен бути структурований за певними функціями спільноти громадян, наділений певними повноваженнями і мати визначений ступінь представництва (сім'я, жінки і чоловіки, групи за інтересами, гурти, учнівське та студентське товариства, гуртки, професійні союзи освітян і науковців, творчі спілки тощо). Метою осередку є виявлення нагальних потреб і проблем життя народу, обговорення і вирішення їх самостійно та у співпраці з представниками обраної народом державної влади, формування проєктів покращення життя.

Здійснюється структурування присутніх на зібранні членів осередку на сфери, сектори і служби: на «народ» (ДЕМОС, якщо учасників багато), на сектори громадянського суспільства народу (в обох випадках – і при масовому варіанті з чисельністю спільноти 100-200 осіб і більше, і при кількості 15-20 учасників). Формуються його служби (правова, соціологічна, економічна, педагогічна, психологічна, медична, творчо-інноваційна, волонтерська, між-

народна тощо), служба представників державної влади народу (законодавець, виконавець, суддя) та служба представників ЗМІ, що відповідальні за гласність і свободу слова. Намічаються заходи з легітимізації громадянського суспільства (на основі Закону України «Про громадські об'єднання»), складання договорів між членами громадянського суспільства і представниками державної влади.

Отже, ініціативна група, яка далі виконує функцію координаційної ради ГС навчального або науково-дослідного закладу освіти, встановлює і пропонує затвердити голосуванням структуру суспільних органів, намічає створення додаткових громад, спілок, гуртів та гуртків у навчальному закладі, складає список представників, лідерів цих утворень та розробляє план стартових громадських дій і графік їх виконання, визначає органи ГС з метою побудови розвинутого та дієвого освітнього осередку ГС. Це такі органи, як його керівництво, що складається із ради координаторів, очолюваної головним координатором (назви попередні), що обирається не більше, ніж на рік, на ротаційній основі.

Правова служба займається оформленням договірних стосунків між ГС і владою та оточуючими громадами (тобто по «вертикалі» та «горизонталі») і здійснює далі юридичну експертизу й супровід наступних дій, зокрема процесу генерування громадянами суспільної думки і пропозицій ГС тощо. Соціологічна служба проводить вивчення громадянської думки членів освітнього осередку, допомагає їм у виявленні нагальних проблем життя країни і закладу освіти, налагоджує процес обговорення проблем і пропозицій з їх вирішення, тобто деліберацию.

До функції правової та соціологічної служб і призначених ними волонтерів належить організація голосувань і референдуму, встановлення представництва ГС у стосунках з владою – з метою доведення до неї пропозицій і проєктів та контролю за їх виконанням відповідальними посадовими особами, організації громадянського впливу на дії влади, її переконання у необхідності виконання громадянських вимог і пропозицій. Складається також служба з організації профільних волонтерських команд

для виконання відповідних доручень і проєктів ГС. Обов'язковою є служба громадських засобів масової інформації (представники від місцевої преси, радіо і ТБ, спеціалісти по створенню інформаційних сайтів у фейсбуці, блогах, функціонування електронної преси, інформаційної аналітики, що, за терміном академіка І.А. Зязюна, виконує інформологічну функцію тощо) і т.д. Особливо важливою є соціально-психологічна служба ГС, члени якої, соціальні педагоги і практичні психологи, працюють як на професійних, так і на добровільних, громадських, волонтерських засадах.

Відбуваються вибори на зборах лідерів освітнього осередку ГС (на основі обговорення їх особистісних суспільних досягнень, можливо через тестування їх інтересів, схильностей, рис характеру, комунікаційних, організаційних, інтелектуальних, творчих здібностей тощо). Уточнюються характер і рівень представництва членів освітнього осередку ГС, делегуються повноваження та функціональні обов'язки обраних лідерів. Встановлюються ієрархічні та координаційні зв'язки осередку ГС з його внутрішніми та зовнішніми структурами, тобто з власними секторами та оточуючими його суспільними утвореннями: територіальними, профсоюзними, віковими, гендерними та іншими місцевими, регіональними асоціаціями громадян та центральною Координаційною радою ГС у Києві (у випадку її створення).

Особливого розгляду потребує характер представництва членів конкретного осередку, оскільки в ньому в умовах окремого закладу освіти міститься обмежена кількість громадян в масштабі усього всеукраїнського учнівсько-викладацько-наукового освітнього корпусу. Теоретично, на рівні одного осередку може бути представлений, скажімо, за допомогою сучасних інформаційних технологій, взаємозв'язок з усіма освітніми осередками української освіти і науки або навіть з усім народом. Але практично досягти цього технічно дуже складно, хоча і можливо. В цих умовах доцільно говорити про відносне ієрархізоване демократичне представництво, тобто про опосередковану його форму. Прямою формою демо-

краті може стати добре організований всеукраїнський референдум освітянського загалу. Тому виникає питання про моделювання в одному осередку якомога більш широкого демократичного представництва, що може забезпечити добра підготовка і організація роботи членів ГС і його координаційної ради.

Теоретично можна представити різні, все зростаючі рівні опосередкованого демократичного представництва, які реалізується однією особою, власне особистістю одного громадянина як члена освітянського осередку. До цього треба прагнути, формуючи ідеальну правову культуру громадянина. Автор, спираючись на наявний досвід, впевнений, що рівень громадянської компетентності кожного члена освітянського осередку громадянського суспільства може зростати у міру залучення до діяльності такого суспільства.

Отже, на цьому етапі здійснюється неперервне правове, соціально-психологічне, громадянське навчання, самопідготовка активу і всіх членів ГС, за вказаними раніше та додатковими правовими документами, зокрема інструкціями, методичними матеріалами щодо реформи децентралізації влади, рекомендаціями Київського інституту громадянського суспільства та соціальними ініціативами громадян. Цей процес координує правова і педагогічна служба координаційної групи.

Проводиться конституційне самовизначення членів освітянського осередку громадянського суспільства і державної влади за відповідними статтями Основного закону, громадянська самоідентифікація учасників такого суспільства за конституційними правами, обов'язками і свободами людини і громадянина. Формується правова компетентність учасників громадянського суспільства.

На основі відповідних статей закону України «Про громадські об'єднання» готуються документи для офіційної реєстрації освітянського осередку ГС як громадського об'єднання. Готові документи оформлюються належним чином і подаються в органи реєстрації. Правова служба ГС здійснює юридичний супровід відповідної роботи його членів від її початку до завершення.

2. Висування членами громадянського суспільства нагальних проблем, обговорення пропозицій, ресурсів щодо їх розв'язання та затвердження їх пріоритетності шляхом голосування

На цьому етапі членами ГС, представниками сфери ДЕМОС, визначаються (через систему ієрархічного і максимумно розширеного представництва, що спирається на інформаційний, на базі мобільного зв'язку та онлайн обговорення, механізм узагальнення думок) актуальні потреби і проблеми розвитку людини, суспільства, держави та пріоритети, порядок їх обговорення і прийняття шляхом голосування. Відбувається демократичне деліберативне обговорення нагальних проблем життя і розвитку громадян, народу та держави, систематизація цих проблем і встановлення першочерговості їх розгляду та вирішення. Виявлення проходить на зборах шляхом вільного висування, усного опитування, письмового анкетування, соціологічного дослідження тощо, за чим проводиться презентація, публічне обговорення, аналіз та відбір переліку пріоритетних потреб, проблем та ідей щодо їх вирішення, що постають на шляху покращення життя народу.

Режим народного, демократичного, деліберативного обговорення реалізується із застосуванням творчих і продуктивних методів, наприклад, комплексу технологій деліберативності, мозкового штурму та творчого пошуку варіантів рішень з найвищою якістю («японські гуртки якості») тощо. Проводиться класифікація потреб, проблем за схемою «ціль-засіб», «мета-метод» на два класи – громадянські (волонтерські) та державні (галузево-професійні) і формулюються дві відповідні групи запитань і пропозицій для голосування (наприклад, по 5 запитань в кожній групі) – так, щоб вони диференціювалися також за масштабом адресації – для людини, сім'ї, територіальної громади, громадянського суспільства та держави.

Обговорення проблем відбувається за орієнтовною схемою: первісне формулювання кожної проблеми з визначенням її основних питань та аспектів; аргументація та адресація проблем; пропозиції та ресурси щодо вирішення проблем; вірогідність їх розв'язання; сутнісне фор-

мулювання проблем для постановки на голосування для визначення їх пріоритетності тощо.

На основі суспільного обговорення, деліберативної пріоритетних проблем визначаються пропозиції і ресурси щодо їх вирішення суспільством і владою, волонтерами і службовцями державних інститутів. Сформульовані членами первинних осередків громадянського суспільства пропозиції і ресурси щодо вирішення першочергових проблем покращення життя народу приймаються на проміжних голосуваннях як важливі для громадян і далі на кінцевому референдумі як проекти, обов'язкові для вирішення суспільством і державною владою.

Соціологічна та соціально-психологічна служба налагоджує поточний процес неперервного спілкування, діалогу, дебатів, обговорення, деліберативної на зборах різноманітних проблем, формулювання пропозицій щодо поліпшення життя народу та визначення шляхів їх виконання на різних рівнях представництва ДЕМОСУ, голосування та їх узагальнену гласну презентацію координаційній службі та усьому ГС. Слід зазначити, що система прийняття рішень ГС щодо вимог до себе і влади для покращення життя може проходити ряд етапів. Так, на першому етапі це може бути вільне ініціативне висунення різноманітних нагальних проблем та ідей окремими членами ГС, або опитування з метою визначення усієї актуальної маси проблем. Цей проблемний масив має далі аналізуватися, узагальнюватися, систематизуватися, ієрархізуватися, визначатися пріоритетна послідовність його обговорення та виконання лідерами секторів ДЕМОСУ і далі – правовою, соціологічною, творчо-інноваційною, соціально-психологічною, волонтерською службами ГС та гілками державної влади і висвітлюватися службою ЗМІ, тобто відбуватися в режимі гласності.

Характер обговорення й опитування поступово змінюється з інформаційного, інформологічного на оцінювальний, референтний і тоді виникає необхідність громадського прийняття рішень через певні референтні голосування, можливо, спочатку координаційною радою, котра має сформулювати питання для секторального го-

лосування і загального кінцевого референдуму проєктів, а услід за цим організувати його проведення і обробку результатів. Згадаємо, що в Швейцарії щорічно проводяться 3-4 федеральні референдуми, десятки кантональних і сотні муніципальних плебісцитів, референтних опитувань тощо. Так діє демократія, народовладдя!

3. Формування членами громадянського суспільства проєктів вирішення пріоритетних проблем та їх прийняття референдумом як необхідних та обов'язкових для виконання

Порядок узагальнення та оформлення питань, проблем, ідей, пропозицій, ресурсів ГС відбувається на різних рівнях опитування громадської думки – ідеї знаходяться в аксіологічному ієрархічному русі і, таким чином, відбувається їх розподіл для вирішення самим громадянським суспільством (зокрема – через його волонтерські групи) і через владу – різними державними інститутами – наукою, системою освіти, економікою, промисловістю, військовими силами, правоохоронними органами тощо. Відбувається диференціація прийнятих рішень та шляхів їх виконання у формі створення обґрунтованих проєктів на різних рівнях громадянського суспільства – від рівня освітянського осередку конкретного закладу освіти і закладів освіти регіону до системи освіти в цілому, тобто до рівня всеукраїнського освітянського осередку громадянського суспільства, інших його осередків, усього ГС та держави. Отже, після такого проведення проблемних опитувань та узагальнення їх результатів Координаційна рада освітнього осередку ГС приймає рішення про визначення пріоритету проєктів та їх виконання самими осередками ГС та офіційними владними структурами і підпорядкованими ним державними інститутами. Відбувається прогностичне інноваційне втілення результатів прийнятих проєктів у громадянське і державне життя через більш конкретні плани з метою покращення життя громадян і суспільства, дітей та дорослих у різних його вимірах.

Розробка проєктів передбачає проходження таких орієнтовних кроків: всебічний аналіз пріоритетних проблем та основних ідей щодо їх вирішення як основи від-

повідних проєктів; врахування суспільних і державних ресурсів їх виконання; визначення виконавців і планів здійснення проєктів; усвідомлення очікуваного ефекту від виконання проєктів (соціального, економічного, культурного, екологічного, естетичного, особистісного тощо); формулювання назв проєктів для проведення референдуму щодо їх пріоритетності тощо.

На основі формування, обговорення та прийняття учасниками громадянського суспільства визначаються шляхом проведення референдуму першочергові суспільні та державні проєкти. Намічаються плани виконання проєктних рішень шляхом систематизації, узагальнення і формування двох груп – громадянських і державних – проєктів та планів їх виконання з метою реального покращення життя народу. Це здійснюється (в перспективі, коли воно буде створено, а на даному етапі футурогенно, прогностично) через проведення громадянським суспільством місцевого або локального референдуму з визначення значущості та першочерговості вирішення самим осередком суспільством і місцевою державною владою нагальних проблем із застосуванням суспільно-волонтерських і державно-галузевих (професійних) ресурсів. На всеукраїнському референдумі освітянського осередку ГС приймається рішення щодо формування двох першочергових на даний момент – громадянського і державного – проєктів покращення життя народу. При цьому залишаються в проєктному пакеті й інші пари проєктів – суспільних і державних, які утворюють певну їх чергу, вирішення яких планується пізніше. Тобто у проєктному пакеті ГС завжди мають бути в роботі не менше десяти проєктів – приміром, два першочергових вирішуваних зараз, і вісім обговорюваних на наступних засіданнях освітянського осередку. І цей пакет проєктів має неперервно оновлюватися і конкретизуватися від засідання до засідання осередків ГС.

Слід зазначити, що голосування в роботі освітянського осередку громадянського суспільства відбуваються неперервно – і на стартових, і на проміжних, і на завершальних етапах організації діяльності – вибору лідерів, розгляду та

обговорення проблем, пропозицій, формування проєктів і планів їх виконання. Голосування виконує функцію забезпечення стабільності, неперервності суспільного руху, продуктивності обговорення, концентрації зусиль суспільства на вирішенні головних проблем. Воно усуває непотрібні емоції, надмірну критику і самокритику як гальмуючі творчість чинники, котрі майже виключаються таким чином і переносяться на момент голосування, де виявляються у відкритому чи закритому режимі варіантами «так» чи «ні» голосування. Референдум же юридично завершує цей процес (як суспільний конкурс нагальних проєктів), результативно увінчує демократичну роботу ГС і робить його рішення обов'язковими для виконання суспільством і владою. Тобто маємо суспільну демократичну систему затвердження роботи ГС: просте голосування – референтне голосування – референдум.

4. Мобілізація суспільних і державних ресурсів на виконання прийнятих проєктів, контроль та відповідальність виконавців

Прийняті на голосуваннях та референдумі більшістю голосів рішення є мобілізаційними щодо їх поточного і кінцевого виконання суспільством і владою. Ці рішення мають стимулювати, мобілізувати, концентрувати зусилля суспільства і влади на виконанні прийнятих проєктів і планів. Разом з тим, думка меншості має бути врахована як прояв конструктивної критики при доведенні рішень до більш високого ступеня якості, при контролі за виконанням проєктів і планів.

Після голосувань та референдуму обговорюються більш детально плани розробки двох першочергових, суспільного і державного, проєктів – шляхом залучення громадянських (волонтерських) та державних (галузево-професійних) експертних і робочих ресурсів. Здійснюється детальна розробка громадянського (волонтерського) та державного (галузево-професійного) проєктів і планів покращення життя народу на основі їх обговорення у відповідних сферах і службах, застосування проєктних технологій, творчих методів, графічно-текстової мультимедійної презентації, проведення взаємного контролю і

самоконтролю можливих виконавців, фахівців з проектування, конструювання, технології, економістів, менеджерів. При цьому служба ЗМІ забезпечує гласність усіх громадських процесів, завдяки чому у критичних ситуаціях можливе підключення думки членів різних секторів сфери ДЕМОС і служб та підсилення загального інтелектуального потенціалу, підвищення рівня ефективності дії громадянського підсилювача, суспільного «комп'ютера», при вирішенні нагальних проблем. При встановленні невірності проблеми, неможливості розробки проекту і плану розглядається і приймається через голосування і референдум питання про їх відтермінування у часі, про певну ротацію проектів в їх списках, звернення до проблем і проектів, що стоять нижче в їх прийнятому референтному переліку.

Отже, в ході обговорення і голосування прогноуються можливості, а в ході референдуму актуалізується максимальна мобілізаційна готовність ГС і влади до виконання суспільних проєктів наявними волонтерськими командами, а державних проєктів – певними галузями економіки, підприємствами, спеціалістами – та наслідки втілення прийнятого громадянського і державного проєктів у життя країни, суспільства, сім'ї та людини.

У ході прогностичного обговорення процесу і наслідків здійснення громадянських та державних проєктів у житті визначаються форми контролю і можлива відповідальність за позитивні та негативні наслідки: ухвала чи догана, посадове підвищення чи ротація кадрів – виконавців як з боку лідерів громадянського суспільства, так і службовців, посадових осіб держави.

Визначаються внутрішній самоконтроль та зовнішній контроль на всіх етапах роботи, що супроводжується оцінкою виконання проєктів самим громадянським суспільством в цілому, його службами і членами, експертними групами служб, волонтерською службою (наприклад у питаннях допомоги дітям, дорослим, людям похилого віку, педагогам, обдарованим і талановитим учнім тощо) та професійними фахівцями місцевої влади, держави, державними службовцями, обов'язок яких полягає саме у

служінні народів. Відбувається взаємний контроль усіма учасниками співдії і з боку ГС, і з боку державної влади. Проте контроль має бути конструктивним, не переходити у некеровану «особистісну» критику і критиканство.

В ході роботи має бути забезпечена самовідповідальність громадянського активу та владних структур перед ГС за результати виконання громадянських і державних проєктів. У випадку їх ефективного виконання використовуються моральне заохочення через пресу, рекомендації електорату щодо ставлення на виборах до тих чи інших кандидатів у депутати тощо. У випадку невиконання застосовуються різні види відповідальності – від звітів з поясненнями у ЗМІ, громадського осудження, постановки питань про кадрову невідповідність деяких службовців, аж до актів протесту, передбачених законодавством. Відповідальність координаторів освітянського осередку здійснюється через їх звіти, заохочення або осуд, через дострокову ротацію і виводу зі складу координаційної ради тощо.

Здійснюється неперервний соціально-психологічний супровід соціальними педагогами і практичними психологами всіх етапів становлення і функціонування освітянського осередку ГС та громадянської поведінки її членів (поточна психодіагностика, психоконсультація, психотерапія, психокорекція тощо) – на громадських, волонтерських засадах, але в разі необхідності можливе звернення і до професійної компетентності спеціалістів на контрактній основі. Для відповідних витрат створюється і використовується спеціальний Фонд громадянського суспільства або можливості спеціально передбаченого для цього бюджетного фінансування, виділення спеціалістам грантів для надання ними кваліфікованих юридичних, психологічних, організаційних, технічних тощо послуг ГС, як це передбачено Стратегією сприяння розвитку громадянського суспільства. Набутий досвід побудови і функціонування громадянського суспільства неперервно вивчається й узагальнюється, піддається експертизі, визначаються подальші перспективи розвитку освітянського осередку громадянського суспільства як важливої складової громадянського суспільства регіону та країни.

5. Втілення результатів виконання проєктів у життя, забезпечення досконалості, наступності та неперервності роботи громадянського суспільства

Підводяться підсумки завершеного циклу (поточно-го місячного або квартального) роботи громадянського суспільства його учасниками і лідерами, здійснюється оцінка зробленого, оформлюються і публікуються звіти, в тому числі у ЗМІ, висувуються пропозиції щодо удосконалення діяльності громадянського суспільства у всіх його ланках, визначаються перспективи – найближчі (готовність до наступного засідання), середньострокові (декілька місячно-квартальних циклів) та віддалені (планування на рік і далі). Оцінюються членами громадянського суспільства якість процесу і результатів його функціонування на основі паритетної взаємодії з державною владою та обговорення шляхів удосконалення спільної роботи. Розробляються плани майбутніх дій громадянського суспільства відповідно до наступності і почерговості розгляду і формулювання інших проблем, які були поставлені і прийняті через референдум на даному засіданні громадянського суспільства і можуть бути уточнені у проміжку часу між засіданнями в самостійному, так би мовити, домашньому порядку.

Здійснюється висунування організаційних пропозицій щодо правового удосконалення діяльності громадянського суспільства та державної влади, що необхідне для підвищення ефективності їх спільної роботи з покращення життя людей (обговорення, оцінка роботи, своєї та інших учасників, їх враження і побажання). Формулюються юридичні доповнення і поправки, зокрема пропозиції щодо внесення змін з боку освітянського та інших осередків громадянського суспільства спільно з народними депутатами до проєкту Закону «Про громадянське суспільство в Україні» в редакції 2002 року (або пізнішого проєкту 2013 року) і його включення та прийняття народними депутатами, приміром – від відповідних територіальних громад до порядку денного роботи ВР України. Можливо вдасться нарешті хоча б з третьої спроби прийняти цей закон ВР про правознавче забезпечення дії прямої демократії, передбаченої Конституцією України.

Таким чином, даний орієнтовний алгоритм визначає логіку, послідовність дій з розвитку та діяльності освітянського осередку громадянського суспільства, що необхідно для розуміння його сутності. Громадянське суспільство може утворюватися і функціонувати шляхом певної модифікації традиційних зібрань громадян або об'єднаних територіальних громад, передбачених реформою децентралізації.

Відпрацювання більш конкретних питань побудови і функціонування освітянського осередку громадянського суспільства доцільно робити в ході практичного проведення соціально-психологічного тренінгу розвитку громадянського суспільства.

Наведемо приклад такого тренінгу, який проводився в межах регіонального науково-практичного семінару «Психолого-педагогічне забезпечення розвитку школи як осередку демократизації, становлення громадянського суспільства і громадянина України» 24 вересня 2019 р. в ЗОШ I-III ступенів в селі Пирого Глобинського р-ну, Полтавської області.

Мета заходу полягала в удосконаленні освітніх механізмів формування особистісного потенціалу громадянина України для успішності демократичних зрушень територіальних громад у напрямі подальшого становлення і розвитку громадянського суспільства. Семінар здійснювався за сприяння директора Пирогівської ЗОШ Лисенка Володимира Івановича та старости Пирогівського старостівського округу Кір'ян Тамари Олександрівни. Основні доповіді на семінарі та керівництво тренінгом здійснили доктор психологічних наук, професор Рибалка Валентин Васильович та доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки і психології Міжнародного гуманітарно-педагогічного інституту «Бейт-Хана» (м. Дніпро) Самодрин Анатолій Петрович. В семінарі та тренінгу взяли участь представники влади, керівники освітніх установ, науковці, методисти, вчителі.

В ході доповідей, що мали вступний до тренінгу характер, учасникам була надана необхідна інформація про

сутність громадянського суспільства, її особливості, зарубіжний досвід, правове забезпечення, принципи, процедури й умови демократії, алгоритм роботи громадянського суспільства тощо.

На початку тренінгу, на **1 етапі алгоритму** його роботи, професор Рибалка В.В. здійснив кроки з організації осередку громадянського суспільства. Так, в якості «демосу» виступали представники педагогічного колективу Пирогівської сільської школи в особі її директора та деяких вчителів, освітянських працівників з найближчих сільських шкіл та закладів освіти районного центру – міста Глобине Полтавської школи, представник сільської влади, староста села – всього 11 чоловік.

Координаційна рада складалася з ведучого тренінгу, професора Рибалки Валентина Васильовича, та його заступника, Самодриня Анатолія Петровича, який виконував функції помічника ведучого, зокрема допомагав редагувати висловлювання виступаючих з метою кращого розуміння їх сутності усіма присутніми. З числа членів осередку був обраний протоколіст, який стисло фіксував у протоколі основні моменти обговорення по пунктам роботи, та лічильник голосів при голосуваннях та референдумі, який водночас слідував за дотриманням регламенту виступів учасників – не більше 1-2 хвилин.

Проводиться перше голосування щодо запропонованої організації зборів на шляху перетворення їх на ефективно діючий первинний освітянський осередок громадянського суспільства як інституту прямої демократії. Всі присутні (11 чоловік) проголосували «За».

Правовою основою діяльності осередку громадянського суспільства приймається Конституція України, зокрема її розділи:

- I. Загальні засади;
- II. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина;
- III. Вибори. Референдум;
- IV. Місцеве самоврядування.

Безпосередніми правовими принципами роботи осередку пропонується взяти гасла Великої французької революції 1789 року, які були зафіксовані у прийнятій нею

Декларації прав людини. Це – **Свобода, Рівність та Братерство!**

Свобода розуміється як принцип вільної громадянської поведінки, що трактується у позитивному плані – як свобода волі для покращення життя людини, для творчої праці, для продуктивних і гармонійних стосунків між людьми тощо. При цьому учасники тренінгу відмовляються від розуміння свободи у негативному плані, тобто від варіанту свободи типу від, зокрема від обраних демократичних цінностей.

Рівність розуміється як утвердження правової тотожності, рівності усіх людей у своїй гідності, у рівному праві на щастя. Люди можуть добровільно підпорядковувати і підпорядковуватися одне одному, як це було властиве членам комуни А.С.Макаренка, в громадянському суспільстві всі є юридично рівними одне одному.

Братерство передбачає встановлення між членами громадянського суспільства дружніх стосунків, почуття поваги, солідарності, симпатії тощо.

Відбувається голосування і приймаються вказані принципи як основні для роботи осередку. Результати голосування – всі присутні проголосували «За».

Наступним є визначення ступеня представництва присутніми інтересів, проблем членів їх сімей, родичів, друзів, колег по роботі, сусідів по дому, вулиці, добрих знайомих тощо. Завдяки такому опосередкованому представництву осередком, згідно виступів учасників тренінгу, охоплюється орієнтовно 80-100 чоловік.

На **2 етапі алгоритму** роботи осередку відбувається висунення членами громадянського суспільства нагальних проблем, обговорення пропозицій щодо їх вирішення, з врахуванням необхідних ресурсів та затвердженням їх пріоритетності шляхом голосування.

При цьому враховуються думки з представницького кола кожного присутнього в різнобічному за масштабами оточуючому середовищі – особистому, сімейному, професійному, місцевому, районному, обласному, державному, міжнародному, світовому. Можуть висуватися і чітко, зрозуміло для присутніх формулюватися різноманітні

проблеми, питання – соціальні, правові, економічні, психологічні, педагогічні тощо. Слід враховувати компетентність присутніх, перспективи покращення життя при вирішенні цих проблем, ресурси для їх розв'язання, можливість складання далі реальних проєктів на їх основі тощо.

Нижче наводимо зведені дані про висунуті на даному етапі проблеми та їх авторів. Після них наводяться результати голосування щодо актуальності, нагальності цих проблем, визначення їх пріоритетності серед інших. У круглих дужках наводиться порядок першочерговості їх подальшого розгляду як основи проєктів, що ставляться на референдум і номер прийнятого для розробки проєкту, приміром, А. Якщо у дужках після номера пріоритетності стоїть мінус, то ця проблема не розглядається як така, що набрала меншість голосів, але враховується при обговоренні тих проблем, що набрали більшість голосів.

1. Еколого-психологічна проблема утилізації сміття на території села. Т.О. (автор проблеми). +10/11; 1); А

2. Проблема збереження культурної спадщини. Т.О. +8/11; 3);

3. Проблема засилля російської мови. Т.О.. +5/11; 6–);

4. Проблема бездуховності населення країни. Л.Л. +3/11; 9–);

5. Проблема виховання дітей у грі на демократичних засадах. І.Є.

+2/11; 10–);

6. Роль сільської школи у становленні громадянського суспільства країни. К.В.

+7/11; 4);

7. Проблема відповідальності сім'ї за навчання і виховання дітей. О.Л.

+10/11; 2); Б

8. Проблема використання нетрадиційних джерел енергії у сільській школі з метою збереження навколишнього середовища. О.В.

+6/11; 5);

9. Проблема ефективної профорієнтації в умовах Полтавського регіону. Л.Л.

+5/11; 7–)

10. Проблема суперечливості концепції Нової української школи. К.В.

+4/11; 8–)

На **3 етапі алгоритму** роботи відбулося визначення і складання первинним педагогічним осередком громадянського суспільства проєкту вирішення пріоритетної проблеми та його прийняття референдумом як необхідного та обов'язкового для виконання.

В якості пріоритетного проєкту був визначений за найбільш проголосованою проблемою №1 (10/11) проєкт А з наступними конкретними параметрами:

Назва проєкту (вона має дещо відрізнятися від формули проблеми своєю конструктивністю та технологічністю): Створення ефективної системи утилізації сміття в селі, в тому числі і навколо школи.

Мета проєкту (який конкретний результат мається на увазі): Формування цивілізованого підходу (як в Європі) до збереження довкілля життя населення села та навчання школярів.

Методи виконання проєкту: розробка конкретного поетапного плану виконання проєкту, складання графіку проведення масових заходів, таких як: суботники; спеціальні рейди та пости; пропаганда екологічної культури через сільську газету, проведення щоквартальних конкурсів чистоти і порядку, оформлення шкільних та сільських екологічних стендів, дошок, об'яв, підготовка серії передач сільського радіовузла, проведення оперативних зборів громади, педрад у критичних випадках тощо.

Цільові групи: співробітники технічних служб сільської ради; члени об'єднаної територіальної громади; учні школи; члени депутатської комісії сільради; волонтери з числа учнів та молоді села; батьки разом з дітьми; представники третього віку – пенсіонери; члени екологічних дружин тощо.

Термін виконання: впродовж року неперервно і поетапно за графіком чергувань екологічних дружин і постів, визначення дат наступних засідань координаційної ради осередку громадянського суспільства з уточнення плану

роботи.

Простір, територія виконання проєкту: продумані екологічної стежки на території села та довкілля, місця громадських зборів та скупчення людей, обладнані екологічні пости, транспортні зупинки, державні та громадські приміщення, хати і господарчі приміщення селян, садочки та городи, в'їзди та виїзди з села, ставок, паркова зона, приміщення школи, магазину, територія біля пам'ятників, кладовище тощо.

Економічні ресурси: виділені на об'єднану територіальну громаду бюджетні гроші відповідно до необхідного кошторису витрат.

Контроль і відповідальність: громадська рада і технічна комісія при сільській рад, що проводить контрольні збори щомісяця.

Очікуваний ефект: підтримання території села в порядку та чистоті у зразковому стані, формування у сільчан та молоді елементів естетичної та екологічної культури.

Подальший порядок та удосконалення змісту роботи членів освітянського осередку громадянського суспільства у взаємодії з сільським старостатом: проводити засідання з контролю виконання проєкту кожного кварталу; вивчати дорадчі матеріали з організації проведення засідання сільського осередку громадянського суспільства; вивчати офіційні документи; заслуховувати звіти відповідних комісій щодо ефективності виконання проєкту тощо.

Останні три пункти проєкту фактично реалізують **4 і 5 етапи роботи алгоритму** тренінгу сільського педагогічного осередку громадянського суспільства.

Слід відмітити, що внаслідок серйозного та ділового ставлення учасників тренінг фактично перетворився у реальне засідання сільського осередку громадянського суспільства як основи об'єднаної територіальної громади. Починаючи з третього етапу, тренінг поступився своїм навчальним статусом діловому, став фактично виробничим засіданням педагогічної громади і сільради у закладі освіти. Староста села прийняла проєкт як програму спільної роботи сільської ради та об'єднаної територіальної громади в її сільському освітянському фрагменті. Про

задоволення від такої роботи у тренінгу свідчить та обставина, що вже на закінчення тренінгу і перебування у селі його ведучі, тренери несподівано отримали офіційну подяку від старости.

Отже, запропонований алгоритм роботи освітянського осередку громадянського суспільства відповідає логіці роботи об'єднаної територіальної громади, що є важливим кроком здійснення реформи децентралізації влади, яка розгортається зараз в Україні. Подальше удосконалення запропонованого алгоритму сприятиме становленню громадянського суспільства як важливого інституту демократизації системи освіти країни.

Використана література

1. Абрам'юк І., Ткачук А. Врегулювання механізмів участі громадян в управлінні громадою. К. : Легальний статус, 2011. 64 с.
2. Бессонова М., Бірюков О., Бондарчук С. та ін. Основи демократії : Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / За заг. ред. А. Колодій ; М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України, Укр.-канад. проєкт «Розбудова демократії», Ін-т вищої освіти. Вид. 2-ге, стереотипне. К. : Ай Бі, 2004. 668 с.
3. Гураль П. Ф., Софінська І. Д. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення і конституційно-правове регулювання. Плани семінарських занять для студентів 5 курсу (магістрів) юридичного факультету. Львів : Юрид. фак.-т ЛНУ ім. Івана Франка. 2012. 19 с.
4. Джингарадзе Н.Г., Ожеван М.А., Толстоухов А.В. та ін. – Основи громадянського суспільства : Словник для студ. вищ. навч. закл. К. : Знання України, 2006. 232 с.
5. Донченко О.А., Слюсаревський М.М., Татенко В.О., Титаренко Т.М., Хазратова Н.В. та ін. Основи соціальної психології : навч. посіб. К. : Міленіум, 2008. 496 с.
6. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Вер-

ховної Ради України 28 червня 1996 року зі змінами та доповненнями згідно із Законом України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-ІУ. Харків : ФОП Співак Т.К., 2010. 48 с.

7. Метьюз Д. Екологія демократії. Як стати сильнішими, щоб самим формувати своє майбутнє (переклад з англійської). Київ : «Стилос», 2018. 266 с.

8. Панок В.Г. Психологічна служба : Навч.-метод. посіб. для студентів і викладачів. Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня Рута, 2012. 488 с.

9. Пилинський Я. М. Деліберативна освіта в умовах децентралізації. Посібник з організації дорадчого навчання громадян. К. : «Стилос», 2018. 173 с.

10. Принципы и основные критерии демократии (назва з екрану). URL: https://studopedia.ru/2_22072_printsipi-i-osnovnie-kriterii-demokratii.html

11. Принципы и основные критерии демократии (назва з екрану). URL: <http://dedovkgu.narod.ru/org/org11.htm>

12. Рибалка В.В., Самодрин А.П., Моргун В.Ф. Психопедагогічні експедиції шляхами демократизації життя особистості, освіти та громадянського суспільства: метод. посіб. К. : ТАЛКОМ, 2019. 280 с.

13. Рибалка В.В. Соціально-педагогічне і психологічне забезпечення розвитку дієвого громадянського суспільства і особистості громадянина: посібник. ТАЛКОМ, 2018. 226 с.

14. Рибалка В.В. Соціально-психологічний тренінг розвитку первинного освітянського осередку дієвого громадянського суспільства у партнерській взаємодії з представниками державної влади. Антрагогічний вісник : Науковий електронний журнал. 2017. Вип. 8. С. 150-158.

15. Рудич Ф.М., Балабан Р.В., Ганжуров Ю.С. та ін. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні : Навч. посібник. К. : Либідь, 2008. 440 с.

16. Ткачук А. Ф. Кашевський В., Мавко П. Стратегічне планування у громаді (навчальний модуль). К. : ІКЦ «Легальний статус», 2016. 96 с.

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ ВИРОБНИЧО-ПРАКТИЧНЕ ВИДАННЯ

ГОРЛЕНКО Валентина Миколаївна,
МАРУХІНА Ірина володимирівна,
ОСТРОВА Вікторія Дмитрівна,
ПАНОК Віталій Григорович,
РИБАЛКА Валентин Васильович,
РОМАНОВСЬКА Діана Дорімедонтівна,
СОСНОВЕНКО Наталія Василівна,
ТКАЧУК Ірина Іванівна

АЛГОРИТМИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ

в 2 томах

ТОМ 1

Методичний посібник

Підготовлено в рамках виконання наукового дослідження «Науково-методичні засади розроблення та впровадження алгоритмів, циклограм, діагностичних мінімумів діяльності працівників психологічної служби системи освіти» (номер державної реєстрації 0117U000162)

Для безкоштовного розповсюдження

Оригінал-макет А.А. Мельник
Підписано до друку 03.12.2019. Формат 60x84/16
Умовн. друк. арк. 8,0. Об'єм даних 1,5 Мб
Тираж 100 пр. Зам. № 2/19

Видавець:

УНМЦ практичної психології і соціальної роботи,
01032, м. Київ, бульвар Т. Шевченка, 27-а,
тел/факс 252-70-11, e-mail: UCAP@ukr.net
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК №4537 від 07.05.2013